

תשוקתן של נשמות אל השכינה: בירור מסכת הקשרים בין הראי"ה קוק להלל צייטלין ויוסף חיים ברנר

יונתן מאיר

הרב קוק חי בתקופה העומדת על הגבולין.
ואף הוא מטפס־הגבולין הוא.

ר' בנימין¹

פת יחה

על החשיבות בראיית הרב אברהם יצחק הכהן קוק כהוגה בן דורו כבר עמדו מקצת החוקרים.² ברצוני להמשיך קו זה בהצגת מסכת קשריו של הראי"ה עם שני אישים מרכזיים בתחילת המאה העשרים, הלל צייטלין ויוסף חיים ברנר, המייצגים מעגלים שונים סביב הראי"ה שהושפעו ממנו והשפיעו עליו או, אם תרצו לומר, התייחסו אליו באופן מעמיק. למרבה הפלא אישים אלה כמעט אינם מוזכרים בהקשר זה בספרות המחקר על הרב קוק, המתמקדת בדרך כלל באנשי חוג מצומצם שישבו בסמיכות מקום לראי"ה, ובייחוד בתלמידיהם ובתלמידי־תלמידיהם.³

- 1 ר' בנימין [יהושע רדלר־פלדמן], 'הרב קוק ז"ל (נרשם בשעתו אגב עיון בספרו "אגרות ראי"ה) [על אגרות ראי"ה, תרפ"ג], פרצופים: רשימות ומאמרים, ב, תל־אביב: הוצאת מצפה, תרצ"ו, עמ' 126.
- 2 ראו למשל: רבקה ש"ץ־אופנהיימר, 'אוטופיה ומשיחיות בתורת הרב קוק', כיוונים, 1 (תשל"ט), עמ' 15–16; אברהם שפירא, 'הראי"ה קוק כאיש ה"עליה השנייה"', הדואר, שנה נז, גיליון טו, י"אדר א תשל"ח, עמ' 230–231.
- 3 ראו: דב שוורץ, אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית, תל־אביב: הוצאת עם עובד, תשנ"ז; הנ"ל, הציונות הדתית: בין היגיון למשיחיות, תל־אביב: הוצאת עם עובד, ספרית אפקים, תשנ"ט; הנ"ל, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל־אביב: הוצאת עם עובד, ספרית אפקים, תשס"א. שוורץ מגיע למסקנה מרחיקת לכת כדבר אהידות ולכידות רעיונית בקרב 'חוג הראי"ה'. לדבריו, 'גישה היסטורית ופילוסופית מפוכחת [...] אמורה לצדד בעצם קיומו של חוג מגובש ובאותנטיות של פרשנותו למשנת הרב (מזווית הראייה ההיסטורית) (שם, עמ' 7). נראה לי כי דווקא מזווית ראייה היסטורית יש למקם את הראי"ה ב'חוג' המנותק ממשיכיו וממשיכי ממשיכיו. אלה פעלו במרחב פוליטי וחברתי שונה לחלוטין ורובם החלו בפעילותם באופן מובהק רק לאחר מותו. ראו גם: בנימין איש שלום, 'ציונות דתית בין אפולוגיה להתמודדות', קתדרה, 90 (תשנ"ט), עמ' 148.

הצגתם של מעגלים נוספים תפתח אופקים חדשים במחקר שייקחו בחשבון את האנשים יוצאי הדופן ורבייה השפעה שחיו בתקופת הראי"ה בארץ ובגולה. אציין כאן שני מעגלים חוגים כאלה: המעגל המזרח אירופי, שכלל אישים דוגמת הלל צייטלין, הרב אהרן שמואל תמרת, הרב אברהם חן, ד"ר נתן בירנבאום, שמואל אלכסנדרוב, הרב יהודה ליב אשלג ועוד רבים אחרים, שמקצתם הגיעו לארץ ישראל; ומעגל ההוגים הסופרים הארץ ישראלי, שעמו נמנו בין השאר יוסף חיים ברנר, ש"י עגנון, אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר), יוסף צבי רימון, ר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן), אהרן דוד גורדון וחיים נחמן ביאליק. מאמר זה מתרכז בצייטלין ובברנר כדמויות דומיננטיות, כל אחד במעגלו. דרך הדגשת דמותם ובחינת יחסם אל הראי"ה אנסה להאיר כמה נקודות מרכזיות בהגותו של הראי"ה ואבחן היבטים שונים בכתביו.

כאן המקום להעיר הערה קצרה על כתבי הרב קוק. לאחרונה נחשפו 'שמונה קבצים' (תשנ"ט), שעל תרומתם להגותו של הראי"ה דנו ועוד ידונו רבים.⁴ אך יש לזכור כי מלאכה זו תהיה תמיד חלקית עד שיעמדו לעיני החוקרים הכתבים הגנוזים כולם, למשל, שתי חטיבות מרכזיות ביותר החסרות לנו – המשך יומניו של הראי"ה ורישומיו מ'תקופת ירושלים',⁵ וחשובות לא פחות מאות איגרותיו מאותה התקופה (עד כה פורסמו האיגרות עד לשנת תרפ"ה בלבד, וגם הן באופן חלקי).⁶ אולי לא בכדי גנוזים כתבים אלה ובוחרים להדפיס דווקא את יצירותיו ההלכתיות של הראי"ה מאותן השנים.

4 ראו: יוסף אביב, 'מקורות האורות', צהר, א (תש"ס), עמ' 93-112; אודי אברמוביץ, 'פרסום הקבצים', עלון שבות, 156-157 (אב תש"ס), עמ' 135-161; אבינועם רוזנק, 'מי מפחד מקבצים גנוזים של הרב קוק?', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 257-291; משה יחיאל צוריאל, אוצרות הראי"ה, ד, מהדורה חדשה ומורחבת, ראשון לציון: הוצאת ישיבת ההסדר ראשון לציון, תשס"ב, עמ' 4-6.

5 ברור שאכן קיימים פנקסים כאלה. קשה לשער שלפתע פסק הראי"ה מסוג זה של כתיבה ופנה רק לכתובה הלכתית. זאת ועוד, אנו מוצאים קטעים שפורסמו מפנקסיו באותה התקופה, למשל: 'אמרות חדשות מאת מרן ראש הרבנים מהרא"י הכהן קוק שליט"א', ההד, שנה שלישית, חוברת א (תשרי תרפ"ח), עמ' ו-ח. המביא לדפוס, ככל הנראה ר' בנימין, כתב בראש המאמר בהערות שוליים: 'הדברים האלה נלקחו מתוך כתב-היד של הרשימות שרשם מרן הרב קוק על הר הכרמל באלול תרפ"ו'. שב ונדפס בתוך: הראי"ה קוק, מאמרי הראיה: קובץ מאמרים, ירושלים תשד"ם, עמ' 66-68. וכן: הג"ל, 'מאורות האמונה (מתוך קובץ כתבים על נושא זה)', נתיבה, כרך שני, ירושלים תרפ"ח, עמ' 407-408; שב ונדפס: מאמרי הראיה, עמ' 70-71.

6 ניסיון ראשוני ומקיף למפות את אגרות הראי"ה ראו: נריה גוטל, מכתבי ראיה: חוגי מכתביו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ירושלים: הוצאת המכון ע"ש הרצי"ה קוק זצ"ל, תש"ס. עבודה זו כמעט אינה כוללת אגרות שנכתבו יד, המצויות בארכיונים שונים ונגישות לכל חוקר ומתעניין. דווקא האגרות, אשר משום-מה נחרו שלא לכלול בד' קובצי האגרות ובקבצים אחרים, אם בשל צנזורה פנימית אם משום שנכתבו מאוחר יותר, חשובות הן ביותר. כמו כן אין גוטל לוקח בחשבון את האגרות שנכתבו אל הראי"ה, שמתוכן ניתן ללמוד עוד. הרי ברור שלא כל אגרות התשובה של הראי"ה שרדו (או נחשפו) וניתן להשלים את התמונה בעזרת האגרות שנכתבו אליו. חלקן נדפסו וחלקן מצויות בארכיונים שונים בכתב יד.

בהמשך הדברים אעמוד על שלושה רבדים ב'שמונה קבצים', העשויים לתרום להבנת מהותם: (א) הקבצים כ'פנקסי טיוטות', שמתוכם ערכו הראי"ה, הרצי"ה, ר' דוד כהן ('הנזיר') ואחרים ספרים, מאמרים ואף איגרות; (ב) הקבצים כ'יומן מיסטי', שבו כתב הרב קוק את חוויותיו האישיות ביותר, שהן בעלות גוון משיחי עז; (ג) הקבצים כ'פנקס רשימות ורשמים' – יומן שבו רשם הראי"ה התייחסויות למאורעות ספציפיים בתקופתו, ללא אזכור שנים, שמות וכו'. אין ספק שכדי להאיר רבדים אלה במלואם יש לערוך מחקר מפורט יותר.

במאמר זה אציין כמה ציונים להבנת דמותו של הראי"ה קוק בהיקף הרחב יותר במסגרת תקופתו. בדיון זה שני חלקים מרכזיים: בחלק הראשון, הן בראי"ה ובצייטלין, אצביע על הויקה העמוקה בין השניים. אחריו יבוא סעיף מעבר העוסק בברנר ובצייטלין ובו אראה את הקרבה הנפשית ביניהם, שהביאה את צייטלין לראות בברנר דמות 'קדושה', 'מחפשת אלוה', השקפה שהשפיעה על הראי"ה. בחלק השני נדונות מערכת הקשרים בין הראי"ה לברנר וההתייחסויות בין השניים לאורך השנים.

א. 'הצימאון לאל ח': הראי"ה קוק והלל צייטלין

חליפת האיגרות והערה על 'שמונה קבצים' הלל צייטלין העריץ את הרב קוק ואת היושבים בקרבתו וראה בהם שותפים להשתוקקותו לגאולה ולפועלו הרחני. עם זאת, הוא בחר להמשיך את מפעלו בוורשה ולא הגיע לארץ ישראל. מעט מאותו קשר מתגלה בחליפת האיגרות שבינו לבין הראי"ה קוק ובנו הרצי"ה, ששימש אותה עת מזכיר לאביו. אמנם רק שרידים מהתכתבות ענפה זו גלויים לפנינו, שכן את עיקרה גנזו אנשי 'מרכז הרב',⁷ אך ניתן לשחזר מעניין זה באמצעות מאמרים שונים שכתב צייטלין על הרב קוק ורשימות ביקורת שכתב על ספריו, וכן דרך עדותו על מפגש עם הראי"ה בשנת תרפ"ה, עת הגיע לביקור קצר בארץ ישראל לרגל פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. אין לנו עדות מתי התחיל קשר זה, אך ברור כי סביב שנת תר"פ ביקר הרצי"ה בביתו של צייטלין בוורשה,⁸ ולדבריו גילה צייטלין עניין רב

7 בריאיון שנערך עמו בשנת תשכ"ו סיפר הרצי"ה כי בידו מכתבים רבים שכתב צייטלין לאביו וכן אגרות משל אביו אל צייטלין. ראו: יעקב אדלשטיין (מראיין), 'בעלי תשובה במחיצתו של הרב קוק זצ"ל, הצפה, ה'תשרי תשכ"ו; שב ונדפס: הרצי"ה קוק, במערכה הציבורית: מתוך העתונות, בעריכת יוסף ברמסון, ירושלים תשמ"ו, עמ' לח-לט. לא עלה בידי לראות את האגרות הגנוזות. ייתכן מאוד כי הטעם לגניזה הוא הדברים הצורבים שכתב הראי"ה באגרות אלה על האורתודוקסיה בארץ ישראל. על הויקה וההתכתבות בין שני ההוגים למדים אנו גם מדברי אהרן צייטלין, בנו של הלל צייטלין. ראו: יהושע ב' בארי, אותב ישראל בקדושה: הגות רוחו ושיח לבנו של הרב אברהם יצחק כהן קוק זצ"ל, א, תל-אביב תשמ"ט, עמ' לט.

8 על ביקור זה למדים אנו מדברי צייטלין במכתב מתאריך ה' בשבט התרפ"ד. צילומו ראו: סופרים

ברעיון 'דגל ירושלים' שהגה אביו באותן השנים.⁹ מכאן ואילך התחזק הקשר עד שקיבל תנופה באמצע שנות העשרים. יש בידנו מקצת איגרותיו של צייטלין אל הראי"ה, שנדונים בהן נושאים מגוונים. למשל: בקשה שהראי"ה ישלח מפרי עטו עבור קובץ ספרותי שתכנן צייטלין להוציא לאור עם הסופר אליעזר שטיינמן. כמו כן פנה בבקשה לתמיכה ועזרה לאנשים שונים שהגיעו לירושלים, בהם שני בניו שהיו זמן־מה בארץ, לא השתלבו ושבו לוורשה. במכתביו צייטלין מגולל גם את פועלו הספרותי, מזכיר את רצונו להתיישב בארץ ישראל ודן בספרי הראי"ה.¹⁰ ממכתבים מעטים אלה של צייטלין ניתן ללמוד רבות עליו עצמו כמו גם על דמותו של הראי"ה בעיניו. איגרות התשובה של הראי"ה נסתרות הן, מלבד איגרת אחת שהראי"ה מודה בה לציטלין על קבלת הספר 'דבר לעמים' (תרפ"ח).¹¹ טפח מאותן 'איגרות גנוזות' ניתן לחשוף, באופן מפתיע, באופן קבצים'. נראה כי בכמה מאיגרותיו של הראי"ה אל הלל צייטלין, העתיק הוא עצמו או בנו קטעים מתוך הקבצים, או שבמקורם היו הקטעים חלקים ממכתב והועתקו לתוך הפנקסים במועד מאוחר יותר. ב'שמונה קבצים' מצויים שני קטעים כאלה, אשר היו כלולים במכתב אל צייטלין, ותוכנם קשור למחשבותיו של צייטלין בשנים אלה.¹² עובדה זו חושפת רובד נוסף ב'שמונה קבצים', היינו, שמקצתם שימשו 'פנקסי טיוטות', שמתוכם ערך הראי"ה דברים שונים או ערכו עבורו. ידוע ומפורסם כי מאמרים וספרים נערכו מתוך הפנקסים, אך העובדה שקטעים מסוימים נהפכו לחלקי מכתבים – בכך יש חידוש בהבנת אופי הקבצים. נעבור לדברים החשובים יותר שכתב צייטלין על הרב קוק ופורסמו לאחר מות הראי"ה.

עברים שנספו בשואה (ידיעון גנוזים, כרך ה, שנה 10, גיליון 81), תל-אביב תשל"ג, עמ' 619–622. על שהייתו של הרצי"ה בוורשה ראו: אגרות הראי"ה, ד, ירושלים: הוצאת המכון ע"ש הרצי"ה זצ"ל, תשמ"ד, אגרת אקט, עמ' קט-קי; משה צבי נריה, לקוטי הראי"ה, א, ירושלים תש"ן, עמ' 265.

9 ראו: יוסי אבנרי, 'דגל ירושלים', מרדכי אליאב (עורך), בשבילי התחייה: מחקרים בצינונות הדתית, ג, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ט, עמ' 39–58. הרצי"ה כתב בשנת תש"ה כי צייטלין תמך במפעל זה. ראו: הרצי"ה קוק, 'זכר למקדש הלל', ישעיה וולפסברג וצבי הרכבי (עורכים), ספר צייטלין, ירושלים: הוצאת הספרים הארץ-ישראלית בסיוע מוסד הרב קוק, תש"ה, עמ' 76–79; שב ונדפס: הנ"ל, לנתיבות ישראל, ב: קבוצת מאמרים, בית אל: הוצאת מאבני המקום, תשס"ג, עמ' סג-סח. ההפניות כאן הן למהדורה הראשונה. הרצי"ה הריץ אגרות לאנשים שונים בעניין זה במצוות אביו, ולמקצתן צירף הראי"ה כמה מילים משלו.

10 מקצת האגרות פורסמו. ראו: גנוזים, ד (תשל"א), עמ' 287–289; וולפסברג והרכבי (עורכים), ספר צייטלין, עמ' 127–128, ועוד. אגרות אחרות נמצאות בידי אנשי מרכז הרב ובמכון גנוזים: ארכיון הלל צייטלין (237), ארכיון הראי"ה קוק (38) וארכיון הרצי"ה קוק (A38).

11 אגרת זו הודפסה באופן חלקי בתוך: צוריאל, אוצרות הראי"ה, א, אגרת 123, עמ' 483.

12 ראו: הראי"ה קוק, שמונה קבצים, כרך ב, קובץ ד, ירושלים תשנ"ט, עמ' קע, פסקה קב; עמ' קעה, פסקה קטו. שתי הפסקאות נכתבו ככל הנראה לפני מלחמת העולם הראשונה, ראו שם, עמ' שנא.

הראי"ה כמקובל והקבלה בכתביו

בבחינת הדברים שכתבו בני דורו של הראי"ה על הגותו גלוי כי אין עוררין שהרב קוק הושפע באופן עמוק ומהותי מספרות הקבלה. ביסוס לדברים אלה נמצא לא רק בכתביו אלא גם במה ששמעו מפיו. למשל, הסופר אז"ר, שהיה מקורב ביותר לבית קוק, כתב בחיי הראי"ה קונטרס קטן על הגותו ובו הוא מציין כי שגור בפי הראי"ה המשפט כי 'האדם הוא מְסִיב בטבע', ומבליט הוא את ידיעותיו בקבלה ואת קשריו עם מקובלים שונים.¹³ הרצי"ה גם הוא מסר מפי אביו כי 'אין שום דבר, מהדעות והמחשבות שלי, שאין לו מקור בכתבי האר"י ז"ל'.¹⁴ כמו כן יש לציין את ההתכתבות הענפה של הראי"ה עם מקובלים שונים או עם מקורבים לעולם הקבלה, דוגמת הרב משה יצחק ראבין מפאניוויז, הרב שלמה אלישבע משאוול, הרב פנחס לינסופ מבירו, הרב מרדכי רוזנבלאט מאשמינא, הרב יהודה ליב אשלג, ר' יהודה ליב זעלצער ואחרים,¹⁵ את הסכמותיו על ספרי קבלה,¹⁶ את עמדתו הנחרצת במחלוקת על אמיתות חכמת הקבלה שהתעוררה בתימן והדיה הגיעו אף לירושלים,¹⁷ ואת תמיכתו במוסדות קבלה בירושלים והעידוד ללמוד

13 אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, כתר תורה: לצורתו הרוחנית של ר' אברהם יצחק הכהן קוק אב"ד ביפו והמושבות, ירושלים תרע"א, עמ' 20-22; "יש רבינסון [שבת דון יחיא], הרב קוק, ירושלים: הוצאת אורים, תרצ"א, עמ' ו.

14 הרצי"ה קוק, לשלשה באלול, ירושלים: הוצאת ירושלים, תרצ"ח, סימן מז. הרצי"ה, שלא כדרכו של 'הנזיר', נרתע מאוחר יותר מהתעמקות במובאות מכתבי האר"י המרומזות בכתביו אביו. ראו: הרצי"ה קוק, 'קוים לחוג הראי"ה': לדרכי העיון במשנת אאמ"ר הרב זצ"ל, במעגלי חוג הראי"ה, ירושלים תש"ה, עמ' ז-י (=לנתיבות ישראל, ב: קבוצת מאמרים, עמ' של-שלט). במאמר זה ממעיט הרצי"ה מחשיבותם של הרבדים הקבליים והפילוסופיים בכתביו אביו.

15 הרצי"ה קוק, לשלשה באלול, סימן א, עמ' ה-ו. וראו את מכתביו של הראי"ה, בתוך: הראי"ה קוק, אגרות הראיה, א-ג, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשכ"ב-תשכ"ה: אל ר' ניסן בן המקובל ר' משה יצחק ראבין, אגרת ריו, עמ' רסח-רסט; אל הרב לינסופ, אגרת פו, עמ' צא-צב; אגרת קיב, עמ' קאמ-קמג; אגרת פוד, עמ' רלט-רמב; אגרת רסו, עמ' שא-שה; אל ר' יהודה ליב זעלצער, כרך ב, אגרת תפג, עמ' קכג-קכה; אגרת תרב, עמ' רלא-רלד, ועוד. על קשריו עם המקובל הר"ל אשלג ראו: אברהם מרדכי גוטליב, הסולם: פרקי חייהם ומשנתם של רבותינו הקדושים האדמוריים לבית אשלג ותלמידיהם, ירושלים תשנ"ו, עמ' קמב-קמה, רלו. ראו גם: גוטל, מכתבי ראיה, עמ' מד-מה, מט.

16 ראו: אגרות הראיה, א, אגרת ל, עמ' כח-כט; הסכמות הראיה: קובץ הסכמות, ירושלים: הוצאת המכון ע"ש הרצי"ה קוק זצ"ל, תשמ"ח.

17 מעוררה של מחלוקת זו היה הרב יחיא קאפה, שראה בקבלה עבודה זרה שחודרה ליהדות. הוא פרסם ספרים מספר בנושא זה ובהם גם חוברת, 'דעת אלקים' (ירושלים תרצ"א), נגד אחד ממאמריו של צייטלין. המחלוקת קרעה את יהודי תימן בין ה'דרדעים' ל'עקשים' והשלטון היה מעורב בה. בירושלים החרימו את הרב קאפה ואת ספריו. תגובת הראי"ה באה לידי ביטוי באגרת פרטית ששלח אליו, 'מכתב על אמיתות חכמת הקבלה וקדושתה', בכ"ו טבת תרצ"א. ראו: מאמרי הראיה, עמ' 518-521. השוו לדבריו עם פרוץ הפולמוס בשנת תרע"ד, אגרות הראיה, ב, אגרת תרכו, עמ' רמו-רמז; ולטייטה שהורפסה בתוך: צוריאלי, אוצרות הראי"ה, א, אגרת 76, עמ' 447.

חכמה זו.¹⁸ אך נוסף על עניינים אלה, מעיון בכתבים שהודפסו בימי חייו ובייחוד ב'אורות הקודש' וב'שמונה קבצים', נראה בבירור כי אי־אפשר להבין את הדברים ללא ידיעה של המינוח הקבלי והחסידי, שהוא יסוד לכל דבריו.

הלל צייטלין היה הראשון שדן על כך בהרחבה ועמד על ייחודו של הראי"ה בהקשר זה. במאמר שפרסם בשנת תרצ"ח, 'הקו היסודי בקבלה של הרב קוק ז"ל',¹⁹ הוא מצביע על התפתחות מקבלת האר"י, דרך הבעש"ט וחב"ד ועד לראי"ה קוק. חידושו של הרב קוק לעומת קודמיו, כתב, הוא בכך שגילה בקבלה את 'נשמת הרבים', את הפסיכולוגיה הציבורית-לאומית'. אם כן, המקורות להגותו של הרב קוק, שאותו ראה צייטלין כמקובל לכל דבר, הם כתבי האר"י והחסידות. בדברים אלה פתח צייטלין פתח ראשון להוגים וחוקרים שבאו אחריו, שראו בראי"ה מקובל או מיסטיקן בן המאה העשרים, ולא להא להשביטו את היסודות הקבליים והחסידיים בכתביו.²⁰

- 18 למשל: אגרות הראי"ה, א, אגרת מג, עמ' מא-מב; אגרת עו, עמ' פא-פב; תמיכתו באגודת 'שער השמים', שם, ב, אגרת תיד, עמ' סח-ע, ועוד.
- 19 הצפה, כ"ט אלול תרצ"ח (25 בספטמבר 1938), עמ' 6; שב ונדפס: ההד, שנה כה, חוברת יא-יב (אב-אלול תש"י), עמ' ב-ג, כג; הלל צייטלין, ספרן של יחידים: כתבים מקובצים, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תש"ם, עמ' 235-237; בארי, אוהב ישראל בקדושה, ה, עמ' 182-185.
- 20 וראו עוד: 'הנויר', חוג הראי"ה: מתוך קובץ שיעורים ב'אורות הקודש' למרן הרב הראי"ה קוק זיע"א, ירושלים: הוצאת נור דוד, תשמ"ח, עמ' 18-20; הנ"ל, 'שיטתו של הרב קוק (ראיון)', עטורי כהנים, 103 (אלול תשנ"ג), עמ' 7. כיוון זה בא לידי ביטוי גם במחקר. ראו במיוחד: יעקב ב' אייגוס, 'איש המסתורין (לזכרו של הגרא"י קוק זצ"ל)', תלפיות, שנה ג, חוברת ג-ד (ניסן תש"ח), עמ' 528-578. אייגוס כותב: 'הרב קוק היה אולי הפילוסוף המיסטי הספרותי הראשון בתולדות דת ישראל' (עמ' 528); עדין שטיינזלץ, 'הבעייתיות ב"אורות הקודש"', הראי"ה: קובץ מאמרים במשנת מרן הרב יצחק הכהן קוק עם מלאת שלשים שנה להסתלקותו, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' קב-קה; משה צבי נריה, מועדי הראי"ה, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' תלה-תס; שלמה זלמן שרגאי, 'הקבלה והחסידות במשנת הראי"ה קוק זצ"ל', זכרון ראי"ה: קובץ מאמרים במשנת מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל עם מלאת חמשים שנה להסתלקותו, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשמ"ו, עמ' קמד-קנב; יהודה לאון אשכנזי, 'שימוש במושגים קבליים במשנתו של הרב קוק', בנימין איש שלום ושלום רוננברג (עורכים), יובל אורות: הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית, ספרית אלינר, תשמ"ח, עמ' 123-128; יוסף אביב"י, 'היסטוריה צורך גבוה', משה בריאש (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, ב, ירושלים: אקדמון, תשנ"ב, עמ' 709-772; יוסף בן-שלמה, 'קבלת האר"י ותורת הרב קוק', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 449-457; מרדכי פכטר, 'התשתית הקבלית של תפיסת האמונה והכפירה במשנת הרב קוק', דעת, 47 (תשס"א), עמ' 69-100. וראו: בנימין איש שלום, הרב קוק: בין רצינוניות למיסטיקה, תל-אביב: הוצאת עם עובד, ספרית אפקים, תש"ו, עמ' 14, 22-23, 195-249; הנ"ל, 'בין הרב קוק לשפינוזה וגיתה: יסודות מודרניים ומסורתיים בהגותו של הרב קוק', רחל אליאור ויוסף דן (עורכים), קולות רבים: ספר הזיכרון לרבקה ש"ץ-אופנהיימר, ב (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג), ירושלים תשנ"ו, עמ' 548-551. בחיבורים אלה מנסה איש שלום להבין את מקורות הראי"ה באופן מורכב יותר.

בחיבורי צייטלין משנות העשרים ואילך, שנושבת בהם רוח משיחית-נבואית, מוצאים אנו טרנספורמציה של מושגים קבליים לצורות חשיבה מודרניות, ובכך יש קרבה רבה בינו לבין הרב קוק.²¹ קרבה זו מודגשת בכל איגרותיו של צייטלין אל הרב קוק ואל בנו. אביא דוגמה אחת לעניין זה. באחת מאיגרותיו צייטלין מודה על קבלת 'אורות התשובה' (ירושלים תרפ"ה) ומציין בפליאה כי הוא עצמו דרש באותה עת בסגנון דומה. עם זאת, הוא מיצר על כי אין הראי"ה מפרט את הכוונות הקבליות 'בשביל הנבונים באמת'.²² אופן הקריאה של צייטלין את 'אורות התשובה' היה אפוא כספר קבלה. דבר זה עולה גם מביקורתו על ספר זה, שאותה פרסם ב'דער מאַמענט' באותה השנה ובה הוא מכנה את הראי"ה 'מקובל גדול'.²³

צייטלין חש שותפות עם הראי"ה בצורך להפיץ את תורת הנסתר רבים בתקופה זו של 'עקבתא דמשיחא' ובראיית מאורעות התקופה באור ספרות הסוד היהודית.

מלחמת העולם הראשונה ו'עקבתא דמשיחא'
מלחמת העולם הראשונה השפיעה באופן מהותי על הוגים רבים – הרב אהרן שמואל תמרת,²⁴ נתן בירנבאום,²⁵ הלל צייטלין, הראי"ה קוק ואחרים. שני האחרונים הדגישו

21 ראו: Gereshom Scholem, *Kabbalah*, Jerusalem: Keter, 1988, p. 85; גרשם שלום, 'קבלה', האנציקלופדיה העברית, כט, ירושלים ותל-אביב תשל"ז, טור 99.

22 המכתב הודפס בתוך: גנונים, ד (תשל"א), עמ' 288–289, ואלה מקצת דבריו: 'צריך היה, לפי דעתי, להעמיק מעט יותר (בשביל הנבונים באמת) בעניין התיקונים הנעשים בעולמות העליונים על ידי תשובתה של כנסת ישראל ובאיזה אופן אלה התיקונים שבעולמות העליונים מיישרים כל ההדורים למטה, אך מתברר קדושה זו נכתבה בשביל הכל ואי אפשר הי', כמדומני, להיכנס בהיכלות עליונים ביותר, כי חפץ קדושת אדמו"ר שליט"א, שהכל יכירו וידעו, כי חד וחד לפום שעורא דיליה, וד"ל'.

23 הלל צייטלין, 'פון דער נייעסטער רבנישער ליטעראַטור' [על 'אורות התשובה'], דער מאַמענט, 7 בדצמבר 1924, עמ' 5.

24 מלחמת העולם הראשונה נתנה כיוון פציפיסטי להגותו של הרב אהרן שמואל תמרת (1869–1931), למשל בספרו 'כנסת ישראל ומלחמות הגויים' (וורשה תר"פ). במכתב ששלח אל הרצי"ה עם צאת הספר הוה לאור כתב את הדברים הקשים הבאים: 'רעיונו המרכזי הוא עקירת העבודה הורה של המלוכה והמדינה [...] מצאתי לנחוץ להראות שבתנ"כו ובתלמודנו גופא מנואץ עניין המלכים וגבורי התנ"ך המה הנביאים ולא המלכים'. ראו: אהוד לזו, 'מבוא', אהרן שמואל תמרת, פציפיות לאור התורה: מכתבי אחד הרבנים המרגישים, ירושלים: אקדמון והוצאת מרכז דינור, תשנ"ב, עמ' כה; הנ"ל, 'מלחמה, אלימות ופציפיות בהגותו של אהרן שמואל תמרת', כיוונים, 9 (תשמ"א), עמ' 103–114.

25 נתן בירנבאום (1864–1937) שב בעקבות המלחמה למקורות היהדות. הוא הקים חבר 'עולים' שדרך חייהם תשמש מופת ותכשר את הקרקע לעליית הרוח של העם היהודי ותצא בראש לקראת המשיח. ראו: נתן בירנבאום, דברי העולים, (כתבי 'העולים', חוברת א), וינה תרע"ו; הנ"ל, 'העולים' (הרצאה באספת המועצה המרכזית של 'אגודת ישראל' בברלין, ד' טבת תרפ"ח, 28 בדצמבר 1927) [תמוש"ד]; הנ"ל, עם השם: מבחר כתבים ומסות, בני ברק: הוצאת נצח, תשל"ו. אף על פי שהשתייך לאגודת ישראל, ביקר בירנבאום רבות את האורתודוקסיה בימיו. ראו: משה גליקסון, 'נתן בירנבאום בתקופתו

במיוחד את הרובד המשיחית-האפוקליפטי שבהתפרצות המלחמה והעניקו לה משמעות משיחית עזה. הלל צייטלין כתב באוטוביוגרפיה הקצרה שחיבר בשנת תרפ"ח את הדברים הבאים:

והתמונה מחיי הפנימיים (והם עיקר חיי) לא תהיה שלמה ונכונה אם לא אזכיר בזה, ולו גם בקצור נמרץ, את התגברות חיי האמונה בלבי מיום פרוץ מלחמת-העולם, שאני רואה בה ובכל מה שקרה לאחריה 'עקבתא דמשיחא' לא בדרך מליצה, אף לא בדרך תחיה לאומית גרידא, כי אם עקבות משיח בן דוד ממש. בשנות תרע"ד ותרע"ה שרוי הייתי כמעט באותו המצב של אכססזה שנמצאתי בו בראשית הכרתי את החב"ד. הגעתי אז כמעט למדרגה של 'חזוה חזיונות' [...] פרי האכססזה הנפלאה היא הם כל חיי הרוחניים בשנים אלו.²⁶

רושמה של מלחמת העולם ניכר היטב גם בדבריו של הראי"ה ב'שמונה קבצים'. כך למשל בפסקאות שלוקטו ונערכו בידי הרצי"ה והודפסו בספר 'אורות', תחת הכותר 'המלחמה'.²⁷ המלחמה שהראי"ה מדבר עליה בפרקים אלה אינה אלא מלחמת העולם הראשונה, שאותה ראה כסימן משיחית-אפוקליפטי, כאות לימי 'עקבתא דמשיחא'.²⁸ עם גילויים של 'שמונה

השלישית', ההד, שנה שנים עשרה, חוברת ח (אייר תרצ"ו), עמ' כג-כד; מרדכי סלפוי, העולה הגדול: ד"ר נתן בירנבוים חייו ופעליו, ירושלים: הוצאת פנינים, תשכ"ד; יוסף אליהו הלר, 'בירנבוים, נתן, האנציקלופדיה העברית, ח, ירושלים ותל-אביב תשכ"ט, טורים 539-541; ועוד. דברים מעניינים עליו ראו: שמעון ארנסט, ד"ר נתן בירנבוים (ליום השלשים לאחר פטירתו), בדרך, שנה ששית, גיליון 18 (כ"ו אייר תרצ"ו), עמ' 4. ראו גם: גרשם שלום, 'הרהורים על אפשרות של מיסטיקה יהודית בימינו', דברים נגו: פרקי מורשה ותחיה, תל-אביב: הוצאת עם עובד, ספרית אפקים, תשל"ו, עמ' 73.

26 צייטלין, 'קצור תולדותי', כתבים מקובצים, עמ' 4. והשוו לדבריו בחיבור 'דממה וקול' (תרצ"ו): 'אנכי הרגשתי בכל אברי הגשמיים והרוחניים גם יחד, כי נחתך עתה גורל כל העמים כולם וגורל עמי ביחוד. התכנסתי כולי לתוך עצמי, התבודדתי עד כמה שיכולתי, התפללתי תפילה חשאית בלב כמעט בלי הפסק, חזרתי על כל ספרי הרוים אשר למדתי לפניהם, ובקשתי בהגותי בהם תמיד, פתרון לחידה הגדולה אשר לפני – חידת החיים והמוות לעמים שלמים... ראיתי מסביב... אנשים לקוחים לסבת, אנשים נבהלים, נרעשים... ובת קול מתפוצצת בראשי ההרים: שובו חזיו!' (שם, עמ' 61-62).
27 הראי"ה קוק, 'המלחמה', אורות (א: אורות מאושל; ב: אורות התחיה), ירושלים: הוצאת ירושלים, תר"פ, עמ' 6-7.

28 השו: הראי"ה קוק, אורות הקודש, א, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשמ"ה, עמ' קנה-קנו, פסקה קל; אגרות הראייה, ג, אגרת תשם, עמ' ב-ג, ועוד הרבה. בנייתו קטעים אלה מהקשרם ההיסטורי הפכם הרצי"ה, הן בעריכה הראשונה הן בפרשנות המאוחרת שלו, לטקסטים מיליטנטיים המצדיקים את 'מלחמת המצווה' של מדינת ישראל, אף על פי שהראי"ה לא ציין בקטעים אלה כי עם ישראל הוא הלוהם. בהקדמה למהדורה השנייה של 'אורות' (ירושלים תש"י) כתב הרצי"ה כי אחת הסיבות להדפסה המחודשת היא 'החיוב המיוחד בהורחה נאדרה זו עתה על פני מערכת-האיתנים של קוממות ירושלים לממשלת ישראל, המשתגבת ועולה לגאולתנו ופדות-נפשנו'. פרשנות קיצונית

קבצים' רואים אנו ביתר בהירות את המפנה שחוללה בו המלחמה. כך חודד בדבריו הפער בין ישראל לעמים ותפיסתו על גאולת ישראל גובשה יותר. נראה כי חוויותיו בימי המלחמה הביאו אותו לברור ייעודו של עם ישראל מבחינה רוחנית בתהליך הגאולה.²⁹ גם כאן יש מקום מרכזי למושג 'עקבתא דמשיחא', העובר כחוט השני בכתביו, והרבה ממחשבותיו ודרכי פועלו נבעו ממנו.³⁰ צייטלין, כפועל יוצא מראייתו המשיחית, ניסה להקים אגודות של יחידים להתעלות פנימית ולתיקון על דרך הקבלה, דוגמת 'הבונים', 'בנה' ו'בני היכלא', שיבשרו ויבילו את המפנה המשיחי.³¹ הוא חיפש שותף בראי"ה ובתבריו בארץ ישראל, מאחר שהכיר את דעותיהם בנושא. דבר זה עולה מאיגרותיו אל הראי"ה ובנו,³² מאיגרותיו אל אישים שונים בארץ ישראל שהיו מקורבים לראי"ה, שאליהם גם שלח את ספריו וקונטרסיו,³³ ומרשימותיו על הראי"ה שנדפסו בעיתונות היומית

יותר של הרצי"ה לקטעים אלה נאמרת לאחר מלחמת ששת הימים ובמלחמת יום הכיפורים בשיחותיו הרבות. ראו: הרצי"ה, 'מזן הרב וזכרונו לברכה' (ערך מתוך שיחה משנת תשכ"ו: שלמה אבינר), עשירי כהנים, 214 (אלול תשס"ב), עמ' 1-5; 'ש' דניאל [שבת דון יחיא], 'שליחותו של הרואה: שיחה עם הרב צבי יהודה הכהן קוק', מאור: כתב עת לעיון ומחקר במשנת הראי"ה קוק זצ"ל, א (אלול תשמ"ד), עמ' 34-41; צבי טאו, לאמונת עתנו, ד, ירושלים: הוצאת חושן ישועות, תשס"א, עמ' כג-קלט; יוסף חייקין (מביא לבית הדפוס), גדול שמושה [מזיכרונותיו של הרב אברהם רמר], א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 24, 33, פסקה קיא, 37, פסקה קלו. על המלחמה בכתבי הראי"ה ראו: צבי ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית, תשמ"ה, עמ' 310-314. על הפער בין תפיסת המלחמה והשימוש בכוח בתורתו של הראי"ה ובין דרכו המאוחרת של בנו ראו: אהוד לוז, מאבק בנחל יבוק: עוצמה, מוסר וזהות יהודית, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ט, עמ' 362-382; אלי הולצר, 'לאומיות ומוסר: השקפות של שימוש בכוח בזרמים אידיאלוגיים בקרב ציונים דתיים', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 15-42, 47-142; ועוד. על דרכו המאוחרת של הרצי"ה ראו: דב שורץ, 'צידוק תיאולוגי למשנה לאומית-משיחית: מפעלו של הרב צבי יהודה קוק', הציונות, כב (2000), עמ' 61-81.

29 ראו: רוזנק, 'מי מפחד מקבצים גנויים של הרב קוק?', עמ' 278-281, והציטטות הרבות המובאות שם משמונה קבצים'.

30 ראו: ש"ץ-אופנהיימר, 'אוטופיה ומשיחיות בתורת הרב קוק', עמ' 23-27; ירון, משנתו של הרב, עמ' 270-281; שמואל שפרבר, 'חבלי משיח בכתבי הרב קוק', ח"י חמיאל (עורך), באורו: עינים במשנת הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל ובדרכי הוראתו, ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית, תשמ"ו, עמ' 272-291. שב ונדפס: דוד דניאל שפרבר (עורכים), ראיות הראי"ה: מסות ומחקרים בתורתו של הרב קוק זצ"ל, ירושלים: הוצאת בית הרב, תשנ"ד, עמ' לד-גב. ועוד.

31 ראו על כך בהקדמתו לספר 'ספרן של יחידים' ובספרו 'דממה וקול', בתוך: צייטלין, כתבים מקובצים, עמ' 65-66, 88-89; ובחוברת הקטנה התיבה [תרפ"ד], תרגם מיידש נתן חפשי, [ישראל] תשכ"ב. ראו גם: שרגא ברסלע, בין סער לדממה: חייו ומשנתו של הלל צייטלין, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית הילל בן-חיים, 1999, עמ' 259-261. ראוי לציין כי בד בבד עם ניסיונות אלה של צייטלין ניסו גם הרב יהודה ליב אשלג, האדמו"ר קלנימוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה וד"ר נתן בירנבאום להקים אגודות דומות.

32 ראו לעיל הערה 10.

33 המכתבים פורסמו במקומות שונים. ראו: צבי הרכבי, 'פירורים', וולפסברג והרכבי (עורכים), ספר

בוורשה.³⁴ נקודה משותפת זו היא אחד המניעים ליחסים הקרובים בין אישים אלה, ומראה כי הראי"ה הגה דברים אלה בד בבד עם אישים אחרים בני התקופה, שגם צייטלין נמנה עמם.³⁵

הצימאון: בין חוויית היחיד לשליחות נבואית

תחושת הצימאון לאלוהי, הרגשת הפער בין חוויית היחיד ובין הכוח שבשליחות למען הרבים, וההתמזגות האישית עם 'נשמת הכלל' משותפות לציטלין ולראי"ה. תחושות אלה הביאו את שניהם לפעול, כל אחד בדרכו, בשדה הציבורי. צייטלין עבר מעברים שונים בחייו עד אמצע שנות העשרים, תקופה שהחל להתגבש בה חזונו הנבואי-המשיחי. בשנת תרס"ט-ת"ע, הרבה לפני שכתב את יצירותיו הבשלות, חיבר מסה בשם 'הצימאון', המושפעת הן מטקסטים ניטשיאניים הן מחוויות מיסטיות-אישיות.³⁶ הוא ביטא במסה זו את הצימאון לאלוהי, המזין את עצמו והוא היסוד לכול, ואת האכזבה מהשיטות התאולוגיות והפילוסופיות הקיימות.

בתקופה מאוחרת קיבלה תשוקה זו רובד נוסף. צייטלין ראה בהגותו המאוחרת מעבר שעשה מנפש הפרט לנפש הכלל. בראש ספרו 'דבר לעמים' (תרפ"ח) הוא פרסם 'גילוי דעת' שבו נאמרים, בין השאר, הדברים הבאים:

וידע אני, כי הדבר הזה – דברי שלי הוא פרי מחשבת-הרגשתי, קול נשמת-יחידתי.

ציטלין, עמ' 128–132. ראו גם המכתבים המאלפים משנת תרצ"ט אל ל"ב [1], שהודפסו תחת הכותרת: 'שלושה מכתבים לירושלים לפני השואה', הדואר, שנה נ, גיליון לב, ב' תמוז תשל"א, עמ' 569–570. מכתבים אלה צוננוו בידי בנו, אהרן צייטלין, כפי שעולה מבדיקת ארכיונו. ראו: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד, ארכיון אהרן צייטלין (1490), תיק 2. הרבה מקונטרסיו של צייטלין בעניין זה, בהם גם הנדירים ביותר שאינם מצויים בכל ספרייה, מצאתי בספריות שונות שמקורן בספריות פרטיות של מקורבי הראי"ה.

34 למשל: הלל צייטלין, 'פון מיינ ליטערארישען ספר הזכרונות' [על 'אגרות ראייה', תרפ"ג], דער מאָמענט, 30 נובמבר 1923, עמ' 4; הנ"ל, 'א' פאר ווערטער וועגען דעם גרויסען 'חסיד שבכהונה' (צום 2-טען יאָרצייט פונ'ם ירושלמיער רב הראשי רבי אברהם יצחק הכהן זצ"ל קוק), דער מאָמענט, 9 בספטמבר 1938, עמ' 7. במאמר האחרון קורא צייטלין לתמוך ב'אגודה להוצאת כתבי הרב קוק' ומשבח את הספרים שתיכננה להוציא לאור.

35 על מעט מקרבה זו בין צייטלין לראי"ה ראו: בר-סלע, בין סער לדממה, עמ' 252–253. בהקשר זה מרתקים דברי גרשם שלום במכתב אל רבקה ש"ץ-אופנהיימר: 'חושבני שהיה משהו משותף לשני האישים, להלל צייטלין ולרב קוק, וחבל שההשגחה לא העמידה אותו במקומו של הנויר אצל הרב קוק'. ראו: ידיעות גנוזים, כרך ח, שנה 14, גיליון 104–105 (סיון תשמ"ג), עמ' 345–346.

36 הלל צייטלין, 'הצימאון', ספרות, א, קובץ ד (ורשה תרס"ט-ת"ע), עמ' 141–160. ב'לוח-התוכן' של כרך זה ניתנה גם כותרת משנה: 'מִכְתָּבֵי אֶחָד הַתּוֹעִים', ואילו בגוף המאמר נכתב: 'חזון-לב', וכך גם במהדורה השנייה של המסה: הלל צייטלין, כתבים נבחרים, ב: מחשבה ושידה, חלק שני, ורשה: הוצאת תושיה, תרע"ב, עמ' 165–184.

מצד זה הרי ספרי זה דומה ליצירותי כגון 'השכינה',³⁷ 'יופי של מעלה'³⁸ ו'הצמאון', שיש בהן הרכבה מיוחדת של מחשבה ושירה. בכל זאת שונה הוא ספר זה, שאני נותן לקוראים, מיצירותי האמורות – תכלית שינוי. ב'שכינה' והיצירות הדומות לה הבעתי את כל מה שהגידה לי נשמתי אני בהתגעגעה 'אל אשר לא כאן', לעולמות עליונים רחוקים, ובספרי זה, ב'דבר לעמים', אני מביע את אשר הגידה לי נשמתי בהתמוגה כולה עם הנשמה הכללית של ישראל.³⁹

ובמקום אחר הוא כותב ברוח נבואית-משיחית מובהקת:

השיב לי קולי הפנימי לאמר: הנחם. הרגע. לא עזב ד' את עמו ולא יעזבנו. לא נסתלקה ממנו שכנתו ולא תסתלק. אל נא תרדנה עיניך דמעות ואל נא תשמע קול בכיה. נסתלק האור מעמך למען יורח ויאיר עליו אור גדול ממנו. אור חדש זה יאיר בכל משכנות יעקב ויפץ זיו כבודו בכל חורים וסדקים, כוכים ומערות חשכות – ואתה היה אחד מאלה הנושאים אור חדש זה. שאהו נא בכל בית ישראל, העל את הנרות, הגבר את השלהבת, קו ידבק לקו, ניצוץ לניצוץ; הדלק את מנורת משה והקם תקים עמוד אש אשר ינחה את ישראל כלילות אופל. בנה משכן בלבותיהם של יחידים, הקם שם את ארון הקודש, ובארון – לוחות העתיקים הלוהטים ומתנוצצים באש חדשה. וכה תאמר ליחידים.⁴⁰

על דברים אלה והדומים להם תקפו לא מעט את צייטלין, ובמקומות רבים הוא מצטדק ואומר כי איננו נביא ולא בן נביא וכי כל דבריו הם מחשבותיו שלו. אך אם היו נביאים בתקופתנו, אמר צייטלין, היו אומרים את אותם הדברים ממש.⁴¹

דברים דומים מופיעים בצורה קיצונית גם בכתבי הראי"ה, וביטוי בולט להם נמצא בחלקים האישיים-המיסטיים של 'שמונה קבצים' ובקטעים שקובצו בספרון 'חדריו: פרקים אישיים',⁴² למשל, בדבריו בקטע הבא, המקבילים באופן מאלף לדברי צייטלין:

- 37 הלל צייטלין, 'שכינה (הסתכלות)', ספרות, א, קובץ א (ורשה תרס"ט-תר"ע), עמ' 67-84.
- 38 הלל צייטלין, 'יופי של מעלה (צרופי-שירה מן האגדה והקבלה)', ספרות, א, קובץ ב (ורשה תרס"ט-תר"ע), עמ' 33-82.
- 39 צייטלין, 'דבר לעמים', כתבים מקובצים, עמ' 126.
- 40 'ספרן של יחידים', שם, עמ' 8. וראו עוד: 'מעומק-עמקי-הרממה הגיע אלי רחש-לחש: למה נבאת, בן אדם? למה נאלמת? דבר, אף אם לעג ילעגו לך. דבר, אף אם יעפרו בעפר לעומתך. דבר, אף אם יקומו עליך לנפץ את גולגלתך. דבר, אתה החלש, הפחדן, הנדכה!' ('דממה וקול', שם, עמ' 49).
- 41 'דממה וקול', שם, עמ' 57-59. ובעוד מקומות רבים. בורשה נפרצו בין שתי מלחמות העולם קריקטורות שונות של צייטלין, מגודל שער ופרוע, אוזו בידיו את לוחות הברית. ראו למשל את הגלויה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד, אוסף שבדרון, תיק הלל צייטלין.
- 42 חדריו: פרקים אישיים מלוקטים מכתבי הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ליקט וערך רן שריד,

מתוכי, מתוך מעיני, הנני צריך תמיד לקחת את האוצרות הגנוזים. תמיד אני קשור באותו הצער הקדוש של דרישת השלמות העליונה, וזו אינה מתמלאת ואינה צריכה להתמלאת, כי זאת היא תכונת העריגה הנצחית, שיסודה הוא הצמאון האלהי, אשר כל דבר אחר שבעולם לא ירוה אותו, כי אם המבוקש לבדו, הצמאון לבדו, שיחשף תמיד יותר ויותר, ויוכר תמיד יותר ויותר, הוא בעצמו הוא מתהפך למקור כל עונג, למכון כל העדנים הרחניים, לזיו שדי.⁴³

מתוך רגשות עמוקים אלה הגיע הראי"ה גם לתחושת ה'התכללות' בנפש הכלל, וכפועל יוצא מכך לתחושת שליחות שאינה אלא שליחות משיחית:

שמעו אלי עמי, מתוך נשמתי אני מדבר עמכם, מתוך נשמת נשמתי, מתוך קשר החיים שאני קשור בכלכם ואתם כלכם קשורים בי, מתוך אותה ההרגשה שאני חש אותה עמוק יותר מכל הרגשות החיים שלי, שאתם, רק אתם, רק אתם, רק כלכם, כלכם, כל נשמותיכם, כל דורותיכם, רק אתם הנכם תכן חי, בכס אני חי, בכס, בחטיבה הכוללת של כלכם יש לחיי אותו התוכן שהוא קרוי חיים. מבלעדיכם אין לי כלום. כל התקוות, כל השאיפות, כל הערך של שווי החיים, הכל אני מוצא בקרבי רק עמכם, ואני זקוק להתקשר עם נשמותיכם כלכם.⁴⁴

מבשרת ציון: הוצאת רעות, תשנ"ח. על קובץ זה ותרומתו ראו: זהר מאור (מלדביץ'), 'חלון לחדר הרב', אקדמות, ה (תשנ"ח), עמ' 151–157. הספר זכה לביקורת קשה של חוגים שונים. ראו למשל: נריה גוטל, 'הרבנים הוצאו מהקשרם', הארץ, מוסף ספרים, 26.8.1998. ייתכן שפרסום ספר זה זירז את הוצאתו לאור של 'שמונה קבצים'. קטעים ברוח 'חדרי' פורסמו עוד קודם לכן מכתב יד בידי משה צבי נריה. ראו: הראי"ה קוק, 'מכבשונה של נשמה', מאור: כתב עת לעיון ולמחקר במשנת הראי"ה קוק זצ"ל, א (אלול תשמ"ד), עמ' 9–14; שב ונדפס: משה צבי נריה, 'בשדה הראי"ה, כפר הרואה, תשמ"ז, עמ' 47–57.

43 חדריו, עמ' ט. והשוו לנכתב שם, עמ' לח-מד. וכן: 'אני מלא אהבה לאלהים. אני יודע שמה שאני מבקש, מה שאני אוהב איננו נקרא בשום שם. איך יקרא בשם מה שהוא יותר מן הכל, יותר מן הטוב, יותר מן המדות, יותר מן ההויה?! [...] איני יכול להשביע את נשמתי באותה האהבה הבאה מקשרי ההגיון, מפרוש אור אל שעליידי העולם, שעליידי ההויה החודרת לתוך העינים' (שם, עמ' לו). או היודיו הבא: 'צמאתי, צמאתי לאלהי, כאיל על אפיקים. הרי, מי ימלא כאבי, מי יהיה כינור לשירי יגוני, מי ישמיע קול מרירותי, צער ביטויי, הרחב מרחבי כל ימים. צמאתי לאמת. לא להשגת האמת, הרי אני רוכב על שחקיה, הריני כולי בתוך האמת מובלע' וכו' (שמונה קבצים, כרך ב, קובץ ג, עמ' קב, פסקה רפ); 'אש קודש היוקדת בלבבי' וכו' (שם, עמ' צו, פסקה רנו). הראי"ה גם מתאר את 'חוויותי' באופן מדויק: 'שנה הרגשת עונג של נועם עליון, הבאה בתור קבלת שפעת הארות מלאות שובע אדיר עליון. וישנה למעלה ממנה הרגשה כזאת המלאה עון עליון, הבאה בתור השפעה שהנשמה העליונה מאירה עולמים ומלואיהם' (קובץ ד, עמ' קעה, פסקה קיד). השוו: קובץ ג, עמ' קעב-קעג, פסקה קיא. והדוגמאות רבות.

44 חדריו, עמ' קעא. והשוו לפסקה הנועזת הפותחת במילים: 'אני רואה עולם מלא של נשמות ישנות'

שליחות זו באה לידי ביטוי גם בפסקאות ה'נבואיות' הרבות, שעניינן כוחם של 'הצדיק' או של 'הצדיקים העליונים',⁴⁵ בפסקאות על בעלי 'הנשמות הגדולות',⁴⁶ ובאלה הדנות בנבואה.⁴⁷ ב'שמונה קבצים' הודפסו טקסטים 'משיחיים-נבואיים' ו'וידויים אישיים', טקסטים שלא היו גלויים במלוא חריפותם עד היום, וצרמו בוודאי לאנשים מסוימים.⁴⁸ עיון בקטעים נבחרים אלה מראה על הדמיון המובהק לרעיונות ולהגיגים של צייטלין. אין ברצוני להראות בקרבה זו מידה של השפעה, אלא להבליט את הקרבה הרעיונית והאישית שבין שני ההוגים ובכך להראות כי הראי"ה לא פעל בחלל ריק.⁴⁹

הערות על 'יומנים מיסטיים', 'שמונה קבצים' ועריכה תחושת הצימאון, האמת הבוררת פנימה והשליחות, שביטוייה ב'התכללות' בנפש הכלל, הן שהביאו אנשים שונים לכתיבת יומנים מיסטיים ולפרסומם של טקסטים פנימיים-אישיים. מעט מאוד יומנים מיסטיים מצויים ביהדות. המפורסמים שבהם הם 'מגיד מישרים' לר' יוסף קארו, 'ספר מילי דשמאי' לר' אלעזר אזכרי, 'ספר החזיונות' לר' חיים ויטאל, חלק מכתבי ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל) ותלמידו ר' משה דוד וואלי, ומאוחר יותר 'מגלת

- וכו' (שמונה קבצים, כרך ב, קובץ ג, עמ' יד, פסקה טו). ראו גם: שם, עמ' ג-גא, פסקה קד; עמ' צו, פסקה רנח.
- 45 למשל: שמונה קבצים, כרך א, קובץ א, עמ' קז-קח, פסקה ש; קובץ ב, עמ' שה, פסקה לג ופסקה לד; עמ' שו-שו, פסקה לו; עמ' שכו, פסקה קיג; כרך ב, קובץ ג, עמ' טו-טז, פסקה יט; עמ' כב-כג, פסקה ל; עמ' כג, פסקה לב; עמ' נח, פסקה קל; כרך ג, קובץ ז, עמ' רלג-רלד, פסקה רו. ועוד.
- 46 שמונה קבצים, כרך א, קובץ ב, עמ' רצה-רצו, פסקה ז; כרך ב, קובץ ג, עמ' כד-כה, פסקה לד; עמ' כז, פסקה לח-לט. ועוד.
- 47 דוגמה אופיינית לפסקה כזאת ראו: שם, כרך ב, קובץ ג, עמ' יט-כ, פסקה כה. וראו גם: שם, קובץ ה, עמ' רג-רנא, פסקה קכו, הפותחת במילים: 'הנבואה ורוח הקודש באים מפנימיותו של אדם, ומתוכו הוא נשפע לכל מה שנוגע לעולם כולו'. על הנבואה בכתבי הראי"ה ראו: אליעזר שביד, 'נבואה מתחדשת לעת ראשית הגאולה (הנבואה במשנת הראי"ה קוק)', דעת, 38 (תשנ"ז), עמ' 103-83. נראה כי תפיסת הנבואה של הראי"ה שונה לחלוטין מזו של 'הנזיר': הראשון קשר את הנבואה לשליחות בעידן המשיחי, מגמה המשותפת לרבים מבני התקופה, ואילו השני שאב את כוחו דווקא מטקסטים 'נבואיים' במיסטיקה היהודית. וראו כנגד את עמדתו של דב שוורץ, הטוען כי אחד מקווי הייחוד של 'חוג הראי"ה' הוא 'אימוץ התפיסה הקבלית-האקסטטית, שיסודה בקבלתו של ר' אברהם אבולעפיה', וכי אימוץ תפיסה זו 'היא ייחודית במידה רבה להגות הציונית-הדתית' (אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, עמ' 8-9). דברים אלה אכן מתאימים ל'נזיר', כפי שהראה שוורץ עצמו (הציונות הדתית: בין היגיון למשיחיות, עמ' 174-197, 273-304). אך נראה לי כי הם דחוקים מרחק רב מהשקפת הראי"ה ורוב הסובבים אותו.
- 48 למשל: שמונה קבצים, כרך ב, קובץ ג, עמ' קב, פסקה רעט. וראו את הדוגמאות הרבות שמביא לכך רוזנק, 'מי מפחד מקבצים גנוזים של הרב קוק?', עמ' 261-262, 273, 285-286.
- 49 על מגמה דומה בקרב הוגים נוספים בני אותה תקופה ראו: אליעזר שביד, "'מיסטיקה נבואית" בהגות היהודית של המאה העשרים', דעת, 29 (תשנ"ב), עמ' 83-106; הנ"ל, נביאים לעמם ולאנשות: נבואה ונביאים בהגות היהודית של המאה העשרים, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ט.

סתר'ים' לאדמו"ר יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין מקאמרנא. בתחילת המאה העשרים נכתבו שני יומנים, שרק עתה פורסמו בחלקם: יומנו של ר' יהודה לייב הלוי אשלג (1886-1956), בעל ה'סולם',⁵⁰ ו'מגילת סתר'ים' של הרב דוד כהן ('הנזיר').⁵¹ על אישים אלה יש להוסיף את הלל צייטלין והרא"ה קוק.

צייטלין פרסם בשנת תרע"ט חלק מיומנו המיסטי, בשם 'על גבול שני עולמות' (מתוך ספר רשימות של חולם).⁵² היומן כולל את הרהוריו, חלומותיו וחזיונותיו בשנות מלחמת העולם הראשונה ואחריה, מעורבים 'במאורעות רבים מעניינים, הערות תורניות, מדעיות ומסתוריות רבות'. צייטלין עצמו ראה ביומנו מצד אחד 'מין "זוהר" חדש' ומצד אחר 'דווי פנימי שבפנימי הרבה יותר עמוק והרבה יותר לבבי מ"וידויו" של אבגוסטינוס'.⁵³ הוא חפץ להדפיס את המשך היומן בשנת תרפ"ג תחת הכותר 'ספר החזיונות',⁵⁴ ושוב בסוף שנות השלושים, אך לא עלה בידו למצוא מוציא לאור והכתבים נעלמו בשנות השואה.⁵⁵

יש לראות גם בחלקים נרחבים של 'שמונה קבצים' יומן מיסטי לכל דבר, אמנם בהשטמת תאריכים, שמות ואירועים מפורשים הנרמזים בין השיטין.⁵⁶ בקבצים אלה שזורות פסקאות

50 כוונתי לחלקים מאגרות, רשימות ועוד, שמעטים מהם פורסמו בתוך: גוטליב, הסולם, עמ' א-ד, יד-טו, כא-כב. עיקרי הדברים עדיין גנוזים בכתבי היד.

51 ראו: דב שוורץ, 'דמותו וקווי-אישיותו של מיסטיקן יהודי בדורנו (על יומנו המיסטי של "הרב הנזיר")', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 127-158; הנ"ל, 'יומן מיסטי', הציונות הדתית: בין היגיון למשיחיות, עמ' 149-197.

52 פורסם בתוך: התקופה, ספר ד (תרע"ט), עמ' 501-545; שב ונדפס בידי בנו אהרן, בשינויים רבים ובהשמטות: הלל צייטלין, על גבול שני עולמות, תל-אביב: הוצאת יבנה, תש"ד, עמ' 169-215. לתיאור תקופה זו בחיי צייטלין ראו: בר-סלע, בין סער לדממה, עמ' 176-180.

53 דבריו המאלפים על יומנו ראו באגרת אל פישל לחובר מ'16 במאי 1938, גנוים, ג (תשכ"ט), עמ' 187-186. באגרת אל יוסף קלוזנר מ'28 ביוני 1921 (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד, ארכיון קלוזנר [1086]), תיק 436, אומר הוא בין השאר על יומנו: 'הספר המשונה והור לאינטליגנציה שלנו, אך באמת כליכך מלא עניין ומלא אמת שהתחלתו ב"התקופה" בשם על גבול שני עולמות'.

54 ראו על כך בתוך: א"ד פרידמן (עורך), 'לוח הספרות והסופרים', עין הקורא: לבקרת ולביבליאוגרפיה, א (סבת-אדר תרפ"ג), עמ' 182-183. זהות 'ספר החזיונות' עם היומן מתגלה מדברי צייטלין עצמו בשולי מאמרו, 'על הכמוס והנעלם', התקופה, ספר יא (תרפ"א), עמ' 472. ההמשך כאמור לא פורסם.

55 בשנת תרצ"ח פנה צייטלין למספר אנשים, בין השאר לעגנון, מרשין בובר ולחובר, שי'עורו לו לפרסם את היומן ב'מוסד ביאליק' ולאחר מכן בהוצאת 'שוקן', אך הוא נחל כישלון במאמצים אלה. ראו את איגרתו אל פישל לחובר, גנוים, ג (תשכ"ט), עמ' 186. ואת אגרותיו אל עגנון מהשנים תרצ"ח-תרצ"ט, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד, ארכיון ש"י עגנון, מס' 2276:5. גם יסיונותיו להקים בשנת תרצ"ט אגודה להוצאת כתביו בארץ ישראל, ובכלל זה גם את היומן, לא נחלו הצלחה. ראו על כך אגרותיו הרבות אל קרובו, יעקב יוסף הוי, משנה זו, מכון גנוים, ארכיון הלל צייטלין (237).

56 על 'שמונה קבצים' כיומנים מיסטיים רמזה סמדר שרלו, 'העז והענווה: שיטת המוסר של הרב קוק

אינטימיות ביותר של אדם שחוזה חוויות עמוקות, שדוגמאות מעטות לכך הבאתי בסעיף הקודם. אמנם הקבצים לא הודפסו בחיי הראי"ה, אך ברור כי רצונו היה לפרסם לפחות חלק מהם כמות שהם, ללא עריכה. דבר זה עולה מפרשת ניסיון ההדפסה של 'ערפלי טוהר' בשנת תרע"ד ומגלגולי עריכת 'אורות הקודש', שאינם אלא חלקים מתוך 'שמונה קבצים'. מאחר שלהדפסת יומניו ללא עריכה יש משמעות רבה להבנת עניינינו ולהבהרת תפיסתו של הראי"ה את כתביו שלו עצמו, ויש לכך חשיבות בהבנת טיב כתיבתו, אגולל בקצרה את שתי הפרשיות.

הראי"ה התחיל להדפיס את 'ערפלי טוהר' ללא עריכה והשמטות, וללא עזרת בנו, שערך כמה מכתביו באותה עת, ואולי יש לומר, למורת רוחו של בנו. 'ערפלי טוהר' הוא אחד מיומניו של הראי"ה שנכלל כאמור בקורפוס המכונה 'שמונה קבצים'.⁵⁷ אין ספק שבמלאכה זו הרגיש הראי"ה מידה רבה של חופשיות. בכ"ט אייר תרע"ד כתב לבנו, ששהה בגולה: 'תקפו עלי רגשות תשוקה להדפיס איזה מרשימותי כסדר כמו שהם והחילותי להדפיס אצל איתין'⁵⁸ [...] אקוה שהדברים כמו שהם בלא שרק ועיבוד גם הם יהיו לברכה, ואולי מהם ימצאו שברכתם תבולט דוקא ע"י חסרון העיבוד "לחם חם כיום הלקחו".⁵⁹ נראה שהרצי"ה לא התלהב ביותר. על כל פנים, במכתב מתחילת חודש סיון הציע כמה הצעות ותיקונים, למשל: שינוי הכותר ל'ערפלי זוהר' והשמטות שונות. איגרת זו לא נשמרה בידנו ולמדמים אנו עליה מהמשך ההתכתבות. ב"ד סיון כתב הרצי"ה: 'אחרי הודיע לי כקאאמו"ר מדבר ההדפסה, מצאתי לנחוץ להקדים ולהריץ ברביעי העבר את דברי הצעותי בנוגע להדפסה, ומפניהם להפסיק ולדחות את שאר הדברים'.⁶⁰ הראי"ה מיהר להשיב לדברים אלה, ובמכתב מכ"א סיון תרע"ד ביטל את הצעותיו של בנו לערוך שינויים.⁶¹ עם קריאת תשובה זו לא

מול מוסר העוצמה של ניטשה, יעקב גולומב (עורך), ניטשה בתרבות העברית, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשס"ב, עמ' 374, הערה 57. ראו בהרחבה: הנ"ל, 'צדיק יסוד עולם: שליחותו המיסטית של הרב קוק', דעת, 49 (תשס"ב), עמ' 99-136.

57 'ערפלי טוהר' הוא קובץ ב של 'שמונה קבצים'.

58 הראי"ה החל את ההדפסה בדפוסו של א' איתין ביפו שבו הדפיסו ספרים רבים מבני העלייה השנייה את יצירותיהם. על דפוס זה ראו: דוד סמילנסקי, עם בני ארצי ועירי: פרשות אישים ופרקי זכרונות, תל-אביב: הוצאת הועד הציבורי להוצאת כתביו של דוד סמילנסקי והוצאת מסדה, תשי"ח, עמ' 167-170; א"ש שטיין, 'סעדיה שושני, או בית הדפוס שעשה היסטוריה', עולם הדפוס, שנה שלישית, חוברת 10 (22) (אדר ב תשי"ט), עמ' 139-146.

59 אגרות הראי"ה, ב, אגרת תרפו, עמ' רצב-רצג.

60 הרצי"ה קוק, צמח צבי: אגרות, א: שנות תרס"ז-תרע"ט², ירושלים תשנ"ו, אגרת עב, עמ' עב. יש לציין כי מניתוח אגרותיו של הרצי"ה ניתן ללמוד הרבה הן על דרך עריכת כתביו אביו (למשל, על עריכת 'זרעונים' מתוך 'שני פנקסים', שם, אגרת יט, עמ' נו ועוד) הן על מידת היכרותו את הפילוסופיה הכללית (שם), אגרת מד, עמ' קיד-קטז.

61 אגרות הראי"ה, ב, אגרת תרצג, עמ' רצו.

נחה דעתו של הרצי"ה. הוא רצה שינוי מהותי בהדפסה, אך ניסח את דבריו בזהירות רבה. בה' תמוז של שנה זו כתב:

בהערת ע"ד עבוד ותקון הלשון לא נתכונתי דוקא להשמטות, שאם אולי יוכל להיות בהן צרך לפעמים הוא כמדומה היותר פחות משאר צרכי תקונים: הוספת ביאורים ובידורי דברים וחלופי לשונות לפעמים, ובעיקר – סדור הענינים ביחודי מקומותיהם כמה דאפשר, מלבד הדקדוק הלשוני והסגנוני כשלעצמו ובידורי האותיות, וסימני ההפסקה.⁶²

אין ספק שהצעות אלה של הרצי"ה סותרות את כוונתו של הראי"ה להדפיס את הדברים כמות שהם, ללא עריכה כלל. ואכן, הראי"ה לא נעזר בעצות אלה והחל בהדפסת הקובץ תחת הכותר 'ערפלי טוהר'. בשל פרוץ מלחמת העולם הראשונה, והגליית המדפיס א' איתין מארץ ישראל, פסקה המלאכה. חמישה גיליונות דפוס, כחמש שישיות מהמחברת, נדפסו ונגנזו ושוב לא חזר הראי"ה לנסות ולהוציאם לאור.⁶³ ניתן לשער כי העובדה שהראי"ה לא ניסה להדפיס את הספר מאוחר יותר נבעה מכך שמקורביו שכנעוהו שהדבר יעורר מחלוקת עליו.⁶⁴ עם זאת, גיליונות הדפוס החלקיים היו נפוצים בין רבים עוד בחיי הראי"ה, ואנו מוצאים אזכורים של הספר בכתבי הפולמוס נגד הראי"ה וכן ציטוטים מתוכו בלקטים מוקדמים מכתבי הרב קוק. לימים ניסה הרצי"ה להסביר את האירוע, בהבלטת דמותו שלו כעורך כתבי אביו, והדגיש את הבעייתיות שבקובץ ואת הקושי שבהבנת כתבי הראי"ה ללא עריכה.⁶⁵

62 הרצי"ה, צמח צבי, אגרת כט, עמ' עז–עט.

63 גיליונות אלה, המקיפים 80 עמודים, מצויים בידנו. את הקובץ פרסם, אמנם באופן מצונזר, הרב יצחק שילת במסגרת מכון הרצי"ה בירושלים בשנת תשמ"ג. נראה כי הזירו להדפסה פתאומית זו בא בעקבות דבריה בעל פה של פרופסור רבקה ש"ץ שברצונה להדפיס באופן מדעי את 'ערפלי טוהר'. ראו: חגי סגל, 'אורות באופל', נקודה, 113 (ג' אלול תשמ"ז), עמ' 20–21. בידי רבקה ש"ץ היה צילום כתב היד של הקובץ, שאותו קיבלה לדבריה מהרצי"ה. צילום זה מצוי עתה בספריית גרשם שלום, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מס' MS-RS-9. נשמרו גם חלק מהערותיה לקובץ זה, שם, מס' MS-RS-39. רבקה ש"ץ אף כתבה מאמר המבוסס בעיקרו על קטעים מ'ערפלי טוהר' דפוס איתין. ראו: ש"ץ אופנהיימר, 'אוטופיה ומשיחיות בתורת הרב קוק'; ואת הגוסיים הראשונים של מאמר זה בכתב יד, המדגישים יותר את החידוש שבקובץ 'ערפלי טוהר', בספריית גרשם שלום, מס' MS-RS-37, 38. באחד הגוסיים האלה כותר המשנה הוא: 'עיונים בס' ערפלי טוהר'.

64 ראו למשל את הדברים שמצטט אודי אברמוביץ, 'פרסום הקבצים', עלון שבות, 156–157 (אב תש"ס), עמ' 137.

65 הרצי"ה קוק, 'ערפלי טוהר', שיחת הרב צבי יהודה, בעריכת שלמה אבינר, גיליון 24 [חשמ"ד], עמ' 6–8. ואלה דבריו: 'לפני כמה עשרות שנים התחלנו להדפיס דברים עליונים ונשגבים של אבא זצ"ל, אך הפסקנו באמצע ההדפסה. לאבא ז"ל היה שפע של רוח הקודש, ורם ממרומים. וב"ה אני זכיתי קצת להיות עסוק בסידור הדברים. עכבתי קצת את הדברים, כדי לסדרם בצורה שיוכלו להאיר את העולם. אבל הגליונות של "ערפלי טוהר" נדפסו ללא סידור מוקדם, אלא כפי שיצאו משפע רוח

דברים דומים עולים גם מניתוח סדר עריכת 'אורות הקודש' מתוך 'שמונת הקבצים' וגלגולי הדפסתו. היוזם לעריכת הקבצים היה הרב דוד כהן, 'הנזיר', סביב שנת תרפ"ב, שרצה להגיש את כתבי הראי"ה באופן שיטתי ומסודר.⁶⁶ הוא כתב כי הרב קוק אמר לו 'כי זה הוא רצונו, אלא שקשה לו, גם נראה ונוח לו, שהדברים יהיו נאמרים באופן טבעי, כמו שהם נובעים מעומק הגיוני רוממותו, נשמת א' שבאדם, החכם הישראלי, והריכוז והעיבוד השטתי המדעי שם מעצור ומפריע לזה', והוסיף 'הנזיר': 'זוהו צדק מאד'.⁶⁷ מפליא

הקודש של אבא ז"ל. כשגרתו בחוץ לארץ ואבא זצ"ל היה בלעדי, הוא כתב לי: תקפו עלי רגשי תשוקה להדפיס [...] יצאו כמה גליונות של דברים עליונים ונשגבים, דברי אלקים חיים, לא מסודרים, בלי העריכה שלי' (שם, עמ' 6). תלמידו של הרצי"ה, שלמה אבינר (דבנו הרב צבי יהודה כממשיך אביו, נסיכי אדם: אישים בישראל, ירושלים: הוצאת בית אל, ספרית חוה, תש"ס, עמ' 246), כתב: 'את הספר "ערפילי טוהר" הרב [הראי"ה] התחיל להוציא לאור כשרבנו [הרצי"ה] לא היה בארץ, חשקה נפשו להוציא את הדברים כמו שהם בלי עיבוד וכלי השמטות [...] אך מן השמים הספר נתקע בדפוס ולא יצא אז לאור'. באופן אחר הציג את הדברים שאר ישוב הכהן, בנו של 'הנזיר', בספרו 'שלושה שותפים' (ירושלים תשמ"ח): "'ערפילי-טוהר" שכידוע נגנזו ע"י הרב גם משום הדפסתם בלי עריכה שיטתית כאמרות קודש טהורות, שוטפות מתוך יומנו' (עמ' 14). הרצי"ה שב ציין בשיחות רבות שאביו הסמיך אותו בלבד לערוך את הכתבים, והוא ממשכו הנאמן, כגון אמרתו 'אני הממשיך האבסולוטי של אבא'. ראו: שלמה אבינר (עורך), 'קורות רבינו', עשירי כהנים, 78 (אלול תשנ"א), עמ' 46; נריה, בשדה הראי"ה, עמ' 291-297 ובייחוד עמ' 295; ועוד. דבריו על עריכת כתבי אביו: הרצי"ה קוק, 'הקדמה למהלך האדיאיות' (ערך מתוך שיחה: שלמה אבינר), עשירי כהנים, 160 (ניסן תשנ"ח), עמ' 9-8. לעתים אף התבטא, בעל פה, באופן קיצוני כנגד 'הנזיר' בהקשר זה, למשל: 'ממסירת דברים בשם אבא הרב זצ"ל יש להתחשב בדברי, וגם בדברי הרב חרל"פ. על השאלה: ומה עם ר' דוד כהן הנזיר? השיב: הוא הצטרף אחר כך'. ראו: שלמה אבינר (עורך), 'קורות רבינו', עשירי כהנים, 76 (תמוז תשנ"א), עמ' 45. על 'קול הנבואה' הוא אמר: 'זו דעתו הפרטית של ר' דוד' (שם, עמ' 46). כנגד הדגיש 'הנזיר' את עריכתו שלו כעריכה הנכונה.

66 איגרתו של 'הנזיר' אל הראי"ה, כ"ח באב תרפ"ח ראו: דוד כהן, קול צופיך: אגרות וקטעי יומן, ירושלים: מכון הרי פיטל, תשל"ג, עמ' מ; ועוד, שם, עמ' ז, צג; השוו להג"ל, 'מבוא לאורות הקודש', הראי"ה קוק, אורות הקודש, א, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשמ"ה, עמ' 18. עוד בשנת תר"ף, לאחר שקיבל 'הנזיר' את קובץ דברי הראי"ה בעריכת אלחנן קלמןסון, המחשבה הישראלית (ירושלים תר"ף), כתב הוא בהתלהבות לראי"ה קוק: 'משאת נפשי זה כמה לזכות לספר שבו נתנת תורתו של רבנו כשטה שלמה בעקריה ובענפיה, בצרפותה לשלשלת שיטות הפילוסופיית האתנית העברית מדור דור. והמחשבת הנ"כ [המחשבה הישראלית] היא מעין כיון פסנתר להמית קול תורתו של רבנו, המחכה לגילויה'. אגרת מכ"א אב תר"ף, בתוך: משה צבי נריה, מסכת הנזיר: לדמותו של הרב דוד הכהן זצ"ל, ירושלים: הוצאת נור דוד, תשנ"א, עמ' עג-עג. בשאלת השיטה בכתבי הראי"ה חלוקים החוקרים, וראו: יוניגה דיסון, 'ארבעה מוטיבים ב"אורות הקודש" כבסיס לעריכה חדשה', דעת, 24 (תש"ן), עמ' 44-46.

67 'הנזיר', 'זכרונות נזיר אלקים', שאר ישוב הכהן, צבי קפלן, יעקב הכהן אבידור, שמואל מרקוביץ (עורכים), נזיר אחיו: דברי תורה, הגות והערכה, זכרון לנזיר אלהים מרן הרב דוד כהן (הרב הנזיר) זצ"ל, א, ירושלים: הוצאת נור דוד, תשל"ח, עמ' רפו. לא מצאתי דברים אלה בקובץ 'קול צופיך'. בריאיון שנערך עמו מאחר יותר צייר 'הנזיר' את הדברים כך: 'פעם אחת עליתי אליו ושאלתי, רבנו, רוח יש כאן, קדושה יש כאן, אבל האם יש גם תורה של הרב, האם יש מה, תוכן, שיטה.

ביותר הוא שוויון הנפש של הראי"ה לגבי הדפסת החיבור. הוא סמך את ידיו על עריכת 'הנזיר' ולא השתתף כלל במלאכה. כשפנה אליו 'הנזיר' בשאלות הקשורות לעבודה, נמנע הראי"ה בדרך כלל מלהשיב.⁶⁸ עם זאת עבר הוא על חלקים מהחיבור וערך הגהות למספר עמודים.⁶⁹

הראי"ה חש כנראה שאין זו הדרך ההולמת להפיץ את דבריו, והיה חשוב לו להדגיש ש'הנזיר' ערך את הדברים, והוא דרש ממנו לציין בשער 'אורות הקודש' 'בעריכת' וכו'.⁷⁰ למעשה, גם 'הנזיר' כתב כי אין מלאכת עריכה זו אלא יצירה עצמאית שלו.⁷¹ כשניגש 'הנזיר' אל הראי"ה ושאל בעניין השמטת קטע מסוים, ענה לו: 'אי אפשר לסתום הפה, אך תוך כדי דיבור מוסיף, אבל מחלוקת אינני רוצה'.⁷² נראה אפוא שהראי"ה רצה

והתשובה היתה, ודאי, כן. ואז התחלנו לסדר את תורת הרב, שיטת הרב, חכמת הקודש'. ראו: דוד כהן, 'הסיטתו של הרב קוק (ראיון לעיתונות)', עשורי כהנים, 103 (אלול תשנ"ג), עמ' 7. בריאיון זה גם הסביר את הטעם להשמטות ולצנזורה: 'אנחנו מקיים שיתגלה אורו של הרב קמקא קמקא. כל אחד, יתבסס מרות תורתו. ואחר כך יתקרב להבין את תוכן הדברים, ובזאת אנו מקיים, שנתקרב הגאולה' (שם, עמ' 9).

68 'הנזיר', קול צופיך, עמ' פח.

69 ראו למשל את האגרת של הראי"ה משנת תר"ץ: הכהן, שלשה שותפים, עמ' 19; ואת תיאור מהלך העבודה על פי דף הגהה של 'אורות הקודש', נריה, מסכת הנזיר, עמ' ל-לג.

70 'הנזיר' כתב: 'הרב אמר לי פעם, מסתמא יהי על השער, בעריכת... (קול צופיך, עמ' פח). הראל כהן, נאמן כתבי 'הנזיר' בארכיון 'נזר דוד', כתב את הדברים הבאים: 'בין כתבי קדשו מצאנו שרשם לעצמו בעפרון על אחד מן הטיטות הראשונות של שער אורות הקודש בלשון הוו: "בעריכת" לא מפני העבודה, ולא מפני האמת, שכן כל הסדר וכל השטה היא לא ממנו, להבדיל בין דברי הרב לדברי התלמיד'. ראו: דוד כהן ('הנזיר'), 'אור תורה בישראל (אורות הקודש ה)', בתוך: נשמה של שבת: אוסף מאמרים תורניים לזכרו של הרב אליהו שלמה רענן וצוק'ל, חברון: הוצאת שלמי אריאל, תשנ"ט, עמ' 134.

71 כדבריו: 'עבודת חיים, במשך עשרות שנים, היא עריכת אורות הקודש להרב מרן זצ"ל. בה הריתי והגיתי, העתקתי, סדרתי, וערכתי כל היום. [...] שותף הנני ביצירה זו' (קול צופיך, עמ' פא). 'הנזיר' מזכיר כמסייעים במלאכת העריכה את ר' חיים ליפשיץ, הרב חרל"פ, הרב משה גורביץ ועוד. שמו של הרצי"ה בולט בחסרונו ברשימה זו והוא רק רמזו בה. בדבריו של 'הנזיר' כי הראי"ה אמר לו 'שסומך רק עלי בסידור מאמריו' (שם, עמ' פח) יש אולי רמז לאותו עניין. על עריכת 'אורות הקודש' ומקומו של 'הנזיר' במלאכה ראו: דב שורר, 'הראי"ה והנזיר (הערות לתולדותיו של מפגש רעיוני)', בקאי, ה (תשמ"ט), עמ' 216-221; וביתר חריפות: הנ"ל, 'עריכה מול יצירה (עוד על עריכת "אורות הקודש" לרב קוק)', דעת, 24 (תש"ן), עמ' 87-92; הנ"ל, 'עריכת "אורות הקודש"', הציגות הדתית: בין היגיון למשחיות, עמ' 198-231. וראו גם את הערותיו של איש שלום, 'בין הרב קוק לשפינוזה וגיתו', עמ' 528-531 והערה 12.

72 קול צופיך, עמ' פה. חיים ליפשיץ וצבי קפלן (שבחי הראי"ה: דברים שסופרו על מרן הרב אברהם יצחק כהן קוק זצ"ל, ירושלים: הוצאת נזר דוד, תשנ"ה, עמ' רצו), מביאים שמועה דומה: 'כשעמדו להדפיס את "אורות הקודש", שאלו את הרב מה להדפיס מן הספר ומה לא להדפיס, ואמר: לדעתי יש להדפיס את הכל, אבל יש לשאול את ה"צנזורים" שלי...'. ראו עוד: צוריאלי, אוצרות הראי"ה, ד, עמ' 4-6.

מלכתחילה להדפיס את הדברים כמות שהם, אך נכנע לגורמים חיצוניים. ביטוי נוסף ליחס בין כתביו המודפסים ובין אופן כתיבתו ותחושותיו ניתן למצוא בפסקאות שונות של יומניו. כך בקטע הבא:

נשמתי רחבה, גדולה ואדירה. אני מרגיש תפארתי והדר רוחי בקרבי, מלא אנכי עז וחופש. הפחדנות המתעטפת בלבוש של יראת שמים, לא תוכל להוליך אותי שולל. צופה אני את פני האמת, הוד הקודש מתנוצץ לי. בלא מעצור אני צריך לחשוב, בלא מעצור להציק! [!] על הגליון את כל הגות לבבי. איני מקפיד איך יעלו הדברים, בדרך נסתר או נגלה, הכל אחד, סוף כל סוף האור יתנוצץ.⁷³

פסקאות בסגנון זה מרובות הן. ברצונו של הראי"ה להביע את מחשבותיו ללא מחסומים ולפרסם את דבריו ללא עריכה, אני רואה צורך של מיסטיקן או בעל חוויות עמוקות, שהרי ללא עריכה בא לידי ביטוי באופן מדויק יותר תוכנם של הדברים וניתן להעביר את רושם העז.⁷⁴ מאחר שכתבתו הייתה זרימה בלתי פוסקת, רצה שיקראוהו באופן זה. כל עריכה מעוותת ומרחיקה את ההבנה הישירה של המקור, על אחת כמה וכמה כשמדובר בחוויות מיסטיות או בחוויות אישיות. על האי-נוחות ועל תחושת המרחק שחש הראי"ה מדבריו הערוכים ניתן לראות בפרשיות שנדונו לעיל וגם מדבריו אל 'הנזיר', כי הוא לומד את עצמו מ'אורות הקודש'.⁷⁵ תכונות והרגשות אלה אופייניות לכותב טקסטים מיסטיים (מעבר לתוכן הדברים).

ביקורת על האורתודוקסיה

מה יכול לצמוח מהאורתודוקסיה בעידן הגאולה? האם בכוחן של תנועות 'המזרחי' ואגודת ישראל' לחולל את השינוי המקווה, והאם יוכלו לזרוז את העבודה הרוחנית הנדרשת עתה? נראה כי צייטלין והרב קוק היו תמימי דעים שאין בתנועות אלה לתת מענה לדרישות הדור.⁷⁶ אין ספק כי חלק נכבד מביקורת זו נבעה מהתחושות המשיחיות העזות שפיעמו בהם, שהרי אין דבר מהופך (ולעיתים אף מאיים) לאורתודוקסיה כמו תחושות משיחיות, אף על פי שדרות הן רבות בכפיפה אחת. אין מדובר כאן רק בביקורת חברתית אלא במובן

73 שמונה קבצים, כרך א, קובץ א, עמ' קו, פסקה רצה. ב'חרירי' פורסם רק חלקה השני של הפסקה והמילה 'להציק' תוקנה ל'להציג' (במהדורה החדשה [תשס"ב] נדפס שוב 'להציק'). סופה של הפסקה שונה וכתוב: 'סוף כל סוף הכל יתנוצץ' (עמ' פב). וראו גם את הקטעים הרבים ברוח זו (שם, עמ' סה-פב). פסקאות רבות ממי זה מצויות ב'שמונה קבצים'.

74 על חוויית הקריאה השונה בקבצים הלא ערוכים ראו: רונק, 'מי מפתח מקבצים גנוזים של הרב קוק?', עמ' 258-259.

75 קול צופיך, עמ' פו.

76 רבים היו שותפים לביקורת זו. הבולט ביותר לצד הדמויות שאנו עוסקים בהן הוא הרב אהרן שמואל תמרת. ראו: לוז, 'מבוא', תמרת, מציפים לאור התורה, עמ' כב.

מהותי יותר. על כן לא מעט פעמים מלוות הביקורת בניהמה אנטי-נומיסטית ובביקורת על צמצום החיים שבתנועות אלה.

צייטלין ביקר במקומות רבים בכתביו את האורתודוקסיה בכלל ואת 'אגודת ישראל' ו'המזרחי' בפרט. במוקד ביקורתו עמדה הטענה כי אין בהן כוח היצירה הדרוש לפתור את 'בעיות הדור', ו'אין הן מסוגלות לחולל חיים דתיים חדשים'.⁷⁷ לטענתו, במקום לעסוק בבעיות החשובות, הן מסתככות בתככים פוליטיים חסרי ערך.⁷⁸ ביקורת זו רק התחזקה בתקופה האחרונה בחייו, שבה היה שקוע בעולם הקבלה והחסידות ובחזונו המשיחי. המקום שפעל בו צייטלין, היינו ורשה התוססת,⁷⁹ היה שונה לחלוטין מזה של הראי"ה, שחי בארץ ישראל 'הקטנה' ועמד בין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש'. אך נקודת המוצא של הביקורת של השניים הייתה זהה. זאת ועוד, צייטלין ראה בראי"ה שותף לטענותיו כנגד הזרמים האלה, ובאחדות מאיגרותיו הוא מעלה את אותן הטענות. למשל, באיגרת משנת תרפ"ה:

פה אני מוקף בשונאים רבים מצד קנאי האגודה הידועה [אגודת ישראל], וד' אמת יודע את האמת, כי בכל מה שאני כותב לפעמים איזה דברים נגד מעשיהם של ראשי האגודה אינני מתכוון לקנטר את מי שהוא ואינני נסתף כלל בורם של פולמוס, ומכ"ש [ומכל שכן] שאין לי שום ריב מפלגתי עם ראשי האגודה, שהרי הנני באמת, רחוק מכל מפלגה, תהי מה שתהי, כי אם את אשר מרגיש אנכי שחובתי היא לכתוב אני כותב, כי למה נתן לי עט זה שבידי אם לא להריע על כל שקר ולהלל, לשבח ולפאר כל דבר אמת?⁸⁰

חבל שאין בידנו תשובתו של הראי"ה למכתב זה. אך כבר ידוע כי הראי"ה, באותן שנים ממש, תקף בחריפות את הקיפאון שביהדות הגלותית, היינו האורתודוקסיה השמרנית.⁸¹ ולא בכדי יצא קצפם של חוגים רבים על דבריו כנגד אנשי 'היישוב הישן', כמו גם על

77 בר-סלע, בין סער לדממה, עמ' 221, ושם על פי המפתח. וראו את דבריו הקשים של צייטלין כנגד זרמים אלה, 'רממה וקול', כתבים מקובצים, עמ' 107-113.

78 על המפלגתיות בוורשה ראו: אלכסנדר גוטרמן, קהילת ורשה בין שתי מלחמות העולם: אוטונומיה לאומית בכבלי החוק המוציאות 1917-1939, תל-אביב: המרכז לחקר תולדות היהודים בפולין ומורשתם, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ו, עמ' 98-132 ועוד.

79 לתיאור החיים הספרותיים בוורשה בתקופה זו ראו: אברהם לוינסון, תולדות יהודי ורשה, תל-אביב: הוצאת עם עובד, תשי"ג, עמ' 274-311; נתן כהן, ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה, 1918-1942, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשמ"ג.

80 הודפס בתוך: גניזים, ד (תשל"א), עמ' 288-289.

81 ביקורת זו הייתה קיימת אמנם כבר מוקדם יותר, ומפורסמים דבריו הקשים, משנת תרס"ה, על אנשי 'היישוב הישן'. ראו: אגרות הראיה, א, אגרת קמו, עמ' קפה; אורות הקודש, ג, ירושלים תשמ"ה, עמ' כו; אורות, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשמ"ה, עמ' קכו. אך עם המעבר לירושלים היא נתחזקה בהרבה.

פועלו בשיתוף עם אנשי העלייה השנייה ועל יחסיו עם 'פורקי העול' שבהם.⁸² נראה כי נקודת המוצא של הראי"ה לא הייתה איך להתמודד עם 'החילון' אלא איזו היא הדרך הנכונה שילך בה האדם בתקופה מיוחדת זו של 'עקבתא דמשיחא', וכיצד יש להבין את הזרמים השונים על רקע התקופה. בכתבים שהודפסו בחייו ביקורת זו אינה מובלסת, אך ב'שמונה קבצים' היא עולה וחוזרת בפסקאות רבות,⁸³ לעתים מלווה באמירות אנטי-נומיסטיות.⁸⁴ שאלות אלה עומדות גם ביסוד ביקורתו את 'המזרחי' ו'אגודת ישראל', אמנם באופן מוצנע, כבר בכתביו המוקדמים. לצד הערכה לאותן תנועות, מוצאים אנו ביקורת סמויה על מפעליהן עוד ברעיון הקמת 'דגל ירושלים', ובמקום שהקצה להן במערכת הפוליטית.⁸⁵ סביר להניח שכתבי הראי"ה שעדיין 'גנוזים', היינו הכתבים מתקופת שהותו בירושלים, מכילים ביקורת חריפה על האורתודוקסיה והציונות הדתית.⁸⁶ יש לחזק השערה

- 82 ראו למשל את הקונטרס שיצא נגד הראי"ה לאחר הדפסת הספר 'אורות' (ירושלים תר"ף), קונטרס המכיל חרמות שונים: קול השופר, ירושלים שנת 'להבדל מספרי החיצונים' לפ"ק. 12 עמ'. בקונטרס זה נלקטו דברים חריפים ביותר שנכתבו כנגד הראי"ה וספריו, כגון ביקורת על 'אורות' שהוא ספר מלא 'דברים גסים וזרים לתורת ישראל', שספריו בכלל הם 'ספרי קוסמים', וכי 'אסור לעין ולסמוך על כל הבלי ועל חלומותיו' וכו'. וראו למשל את הקונטרס של חיים הכהן הורוויץ, תוספות חיים בשם ויכוח השלום, ירושלים תרפ"ח, ח' דפים; וכתגובה את דברי ההגנה של הרי"מ חרל"פ, טובים מאודות: מכתב מאת הרב רבי יעקב משה חרל"פ שליט"א, ירושלים: הוצאת אייזיק בן-טובים, תר"פ, 14 עמ'. וראו עוד את דברי הראי"ה באגרות שונות על עניין זה, אגרות הראיה, ד, ירושלים: הוצאת המכון ע"ש הרצ"ה קוק זצ"ל, תשמ"ד, אגרת אמט, עמ' סח; אגרת אסג, עמ' עז-עז; אגרת אסר, עמ' עז-עט; אגרת אעד, עמ' פה-פו; אגרת אעה, עמ' פז; אגרת אקפד, עמ' קסד; אגרת אצו, עמ' ק-קא; אגרת אקיה, עמ' קיד-קסו. על המחלוקת ראו: הרצ"ה קוק, 'תשובה ובידור דברים', סיני, מז (תש"ך), עמ' תא-תה; רבינסון, הרב קוק, עמ' לג-לה; רבקה ש"ץ, 'ראשית המסע נגד הרב קוק', מולד (סדרה חדשה) ו (ל), חוברת 32 (242) (טבת תשל"ד), עמ' 251-262; מנחם פרידמן, חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל, תרע"ח-תרצ"ו / 1918-1936, ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי, תשל"ח, עמ' 87-109; יוסי אבנרי, 'הרב קוק זצ"ל ויחסיו עם היישוב הישן בתקופת 'העליה השנייה'', שרגאי, ב (תשמ"ה), עמ' 11-30; בארי, אוהב ישראל בקדושה, ג, עמ' 107-117, 145-150. לתיאור המחלוקת בעיבוד ספרותי ומגמתי ראו: יעקב אבן-חן (אדלשטיין), רב ומנהיג: חייו ודמותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק הרב הראשי הראשון לארץ-ישראל, ירושלים: הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, ספרית אלינר, תשנ"ט, עמ' 399-409. עזריאל קרליבך כתב (ספר הדמויות, א, תל-אביב: ספרית מעריב, תש"ט, עמ' 224) כי קנאי 'אגודת ישראל' שרפו את הספר 'אורות' בפומבי.
- 83 למשל: שמונה קבצים, כרך א, קובץ א, עמ' עג, פסקה קעז; כרך ב, קובץ ג, עמ' יז-יח, פסקה כב; עמ' נח, פסקה קכט; קובץ ד, עמ' קעא, פסקה קו; קובץ ה, עמ' רג, פסקה ככו.
- 84 למשל: שם, כרך א, קובץ ב, עמ' שה, פסקה לד; כרך ב, קובץ ג, עמ' קב, פסקה רעט.
- 85 כך עולה ממכתבו של הראי"ה אל הרב בנציון הלוי ברמן, אגרות הראיה, ד, אגרת אקפב, עמ' קסב-קסג. וראו: אבנרי, 'דגל ירושלים', עמ' 44. והשוו: ירון, משנתו של הרב, עמ' 258-267; דב שורר, הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה (ספרית אוניברסיטה משודרת), תל-אביב: משרד הבטחון - ההוצאה לאור, תשס"ג, עמ' 40-47.
- 86 ראו: רוזנק, 'מי מפתח מקבצים גנוזים של הרב קוק?', עמ' 259-260, ובייחוד הדברים שהוא מצטט מריאיון שנערך עם הרב שלום נתן רענן, שבו הוא מדבר על הביקורת של הראי"ה כלפי 'אגודת ישראל' והרב זוננפלד.

זו בכך שבדברי צייטלין באיגרותיו אל הראי"ה עולות סוגיות אלה.⁸⁷ מעבר לביקורת המשותפת של צייטלין והראי"ה על החוגים הדתיים השונים, יש לציין כי שניהם הדגישו את חשיבותה של האחידות דווקא בתקופה זו וקיוו שהציונות תיהפך ממפלגה לתנועת חיים כוללת. הלכך ניסו, כל אחד בדרכו, להימנע מכל השתייכות מפלגתית מוגדרת ומחייבת והבליטו את הפן האוטופי, או אם תמצא לומר הרחוני, שבהגות הציונית כדי ליצור מצע משותף ורחב ככל האפשר.⁸⁸ כאמור, דבר זה לא מנע מהם לבקר קשות, באופן גלוי וסמוי, זרמים שונים בתקופתם.

אחרי מות הראי"ה; והערה על הרב אברהם חן
לאחר מות הראי"ה כתב צייטלין מאמר על הראי"ה שיש בו כדי ללמדנו רבות על האופן שהוא נתפס בעיני בני דורו, ועל כל פנים בעיני צייטלין. במאמר זה הביע צייטלין את תקוותו כי הרב אברהם חן ימשיך את דרכו של הראי"ה בירושלים. תקווה זו בולטת בייחודה ובמזורותה, ולא מצאתי הצעה דומה בתקופה זו. אמנם מיד לאחר מות הראי"ה לא הכתירו את הרצי"ה כראש הישיבה וכ'ממשיך דרכו הנאמן', ועיקר כוחו בא לו בזמן מלחמת ששת הימים, או זמן קצר לפניה, אך בהדגשת הרב חן יש עניין מיוחד.

87 ביקורת זו עולה גם באגרותיו של שמואל אלכסנדרוב אל הראי"ה, שהודפסו בחייו (מכתבי מחקר וביקורת בשאלות הזמן ובחכמת ישראל העתיקה, כרך א, ויילנה תרס"ו; כרך ב, קראקא תר"ע; כרך ג, ירושלים תרצ"ב). באגרות אלה אלכסנדרוב מבקר קשות את האורתודוקסיה בימיו. לדבריו, 'הספוגים של צמר שמנחים רבים מגדולינו על לב האומה הוא רק חיי שעה שלא לא ימות מהרה אבל כבר נראה לדאבון כל לבבינו סימני גסיסה ברוב בני האומה הנבחרה' (שם, א, עמ' 6). כמו כן האיץ בראי"ה לנתק את מגעיו עם האורתודוקסיה האנטי-ציונית וכתב: 'על הרבנים החרדים הרחוקים מציון בשגם רובם ככולם עוד לא נקפו אף באצבע סטנה לחזוק דתנו הפרוע [...] והאם לא יבין כ' גאונו גם את הדבר כי רוב הרבנים הם רחוקים מאותן ההרגשות העדינות והגעגועים הדקים שבהן תשתפך נפש כתר"ג לאוריתא וישראל וקב"ה' (שם, עמ' 12-13). הוא מתנגד לשלוח את מאמרי הרב ל'הפלט' בטענה 'מה לכהן בבית הקברות?' (שם, עמ' 12), ומבקר אותו על מחמאות שחילק לראשי המנהיגות החרדית: 'בכלל ידע כבודו כי תכנתי לרוח הרבה מהאנשים הנזכרים ומהם הנחשבים לגדולי האומה ובכל זאת העברתי ידי על חטמי מפני הרקבון והבאשה העולה מהם' (שם, עמ' 5). נראה כי בתשובותיו (אלה שלא הגיעו לידנו) חלק הראי"ה על סגנונו הבוטה של אלכסנדרוב, אם כי לא התנגד לתוכן הדברים (שם, עמ' 13, ועוד). על כל פנים, נגרמה לראי"ה אי-נחת מסוימת מפרסום הדברים. כך עולה מאיגרתו אל אחיו, שמואל (אגרות הראי"ה, א, אגרת קכד, עמ' קנד). מקצת אגרות הראי"ה אל אלכסנדרוב פורסמו. ראו: שם, אגרת מד, עמ' מג-נג; אגרת קי, עמ' קלג-קלו; אגרת קיז, עמ' קמז; אגרת קמ, עמ' קעג-קעז; שם, ב, אגרת תרכב, עמ' רמה. על האגרות החסרות ראו את דברי הרצי"ה משנת תש"ג (שם, א, עמ' ט). על אלכסנדרוב ראו: אהוד לוז, 'ספיריטואליזם ואנרכיזם דתי במשנתו של שמואל אלכסנדרוב', דעת, 7 (תשמ"א), עמ' 127-138; גאולה בת יהודה, 'דבי שמואל אלכסנדרוב', סיני, ק (תשמ"ז), עמ' קצא-רכא. המחברת, המנתחת את האגרות בצורה מקיפה, אינה מזכירה את דברי הביקורת שהבאנו לעיל. יש לציין כי ניתוח אגרותיו של אלכסנדרוב בהשוואה ל'שמונה קבצים' ושאר כתבי הראי"ה עשוי להניב פירות מרתקים.

88 על מקצת ההקבלות האלה רמז בר-סלע, בין סער לדממה, עמ' 208, 213-214.

הרב אברהם חן (1878–1958)⁸⁹ נולד למשפחה חב"דית ורכש השכלה תורנית וכללית רחבה. הוא כיהן ברבנות במקומות שונים ברוסיה ובפולין ושהה גם זמן-מה בפריז. הוא פרסם מאמרים רבים בכמות ספרותיות במזרח אירופה ובארץ ישראל, שרק מיעוטם כונסו. צייטלין עמד בקשר עמו עוד בשנות העשרים, בשעה שתרגם ופרסם מאמר משלו בכתב העת 'דער אָף'.⁹⁰ סביר להניח כי תחילת המגע בין הרב חן ובין בית קוק החל ביוזמת צייטלין. אין בכוונתי לנתח כאן את הגותו של הרב חן ולהשוותה לזו של הרב קוק, אלא רק להצביע על הצעה מעניינת זו של צייטלין, כחלק מתפיסתו את הראי"ה והבנת רוחו. וכך כותב צייטלין במאמרו 'על ענייני הרוח של ארץ ישראל' (תרצ"ו):

אני מאמין כי הרב חן יהיה אחד מאלה, אשר ימשיכו את הקו הזה ברוב כשרון ובהכרת האחריות המוטלת על שכמו של זה המיועד להיות טבעת חדשה בשלשלת הזאת של יקירי המנהיגים הרחנניים של ירושלים. כי אם אבד לנו 'רועה ישראל' מגדולתו של הרב קוק וזכר צדיק לברכה הרי שהותיר לנו הקדוש ברוך הוא אישים שיש להם השגה בדרכיו ובגדולתו ואשר יתאמצו לפי כוחותיהם ללכת בדרכיו.⁹¹

מעיון בכתביו של הרב חן ניתן לחוש בקרבה הגדולה לסגנונו ולשפתו של הראי"ה. עם זאת, רב המרחק בין כתביו לתורתו של הראי"ה, בייחוד כפי שניסחוהו בנו הרצי"ה, ממשיכי וממשיכי ממשיכי. במרכז הגותו של הרב חן עומד היחיד ולא הרבים ומובעת בו תורה פציפיסטית סדורה. רבים ממאמריו מוקדשים לנושא הקרבנות ביהדות, לצו 'לא תרצח'

89 על הרב חן נכתבו דברים מעטים וכלליים. ראו: אברהם חיים אלחנני, 'הרב אברהם חן', שיחת סופרים, ירושלים: ראובן מס, 1960, עמ' עב-עה; ר' בנימין, 'שרטוטים א. הרב אברהם חן', ההד, שנה שתיים עשרה, חוברת ח (אייר תרצ"ז), עמ' יט-כ; הנ"ל, 'אברהם חן', כנסת חכמים: פרצופים, ירושלים תשכ"א, עמ' 247–251; 'תולדותי', בראש במלכות היהודית, א (ראו להלן), עמ' 5–6; שלמה יוסף זווין, 'האור והכלים (למשנתו של הרב א. חן ז"ל)', בראש הספר הנ"ל, עמ' יג-יג; בצל קרסל, 'חן, אברהם', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, מרחביה: ספרית פועלים, תשכ"ה, טורים 788–789; ירחם טולקס, 'אברהם חן', בסוד סופרים והוגים, תל-אביב: הוצאת עומר, תשל"ו, עמ' 66–70. הרבה ממאמריו כונסו בשלושת הכרכים במלכות היהודית: פרקי הגות ומחשבה, א-ג, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשי"ט-תש"ל. לא מצאתי מי שניתח באופן יסודי ושיטתי את הגותו.

90 מחוברת נדירה זו, שנערכה ונכתבה ברובה בידי צייטלין, יצאו לאור שלושה קונטרסים בלבד ובמספר עותקים מצומצם. השתתפו בו אנשים שונים ומגוונים, בין היתר: משה עובד, מרסין בובר, אהרן צייטלין והרב חן. ראו: הרב אברהם חן, 'צום אויפבו פון א יידישקייט-מלוכה (פראגמנטענט פון א גרעסערע ארבייט)', דער אָף, חוברת א (ורשה תשרי תרצ"ג / אוקטובר 1932), עמ' 27–31; חוברת ב (שבט תרצ"ג / פברואר 1933), עמ' 7–10. תגובת צייטלין ראו: שם, עמ' 11–12. המקור העברי שממנו תרגם צייטלין ליידיש אבד. תרגום חדש לעברית של המאמר, תגובת צייטלין ותשובת הרב חן לתגובה זו ראו: אברהם חן, 'לבנין מלכות היהדות', תרגום פ' וולמן, יבנה: קובץ אקדמאי דתי, ג, חוברות ז-יב (ניסן תש"ט), עמ' 22–28; שב ונדפס: חן, במלכות היהודית, א, עמ' 99–107.

91 מצוטט אצל ר' בנימין, 'אברהם חן', כנסת חכמים: פרצופים, עמ' 250.

המסתעף ממנו. במובן מסוים היה הרב חן 'פילוסוף של היחיד' (בדומה לסרן קירקגור), שהושפע באופן עמוק ביותר מהקבלה ומהחסידות מזה ומהרמב"ם מזה – ושילב השקפות אלה עם רוח פציפיסטית מודרנית. השאלות העומדות ביסוד השקפתו שונות הן לחלוטין מהשאלות העומדות ביסוד דברי הראי"ה, ומורגשת קרבתו הגדולה לרב אהרן שמואל תמרת.⁹² על פי עדותו של הרב חן, הוא ניהל עם הראי"ה שתי שיחות מעמיקות וארוכות לאחר שנת תרפ"ח (אף על פי שנפגשו פעמים רבות), והייתה הערכה רבה ביניהם.⁹³ מצוי בידנו מכתב אחד ששלח הרב חן לראי"ה בערב שבת הגדול, תרפ"ח. המכתב 'מצוננור' אך בכל זאת יש בו ללמדנו על יחסו של הרב חן אל הראי"ה ועל תחושת השותפות עמו.⁹⁴ אין לנו פרטים נוספים על קשריו עם בית קוק, מלבד עדותו כי פגש את הראי"ה. על כל פנים, נראה שעם עלייתו לארץ ישראל הוא עמד בקשר עם הרצי"ה ואף היה אורח ב'חוג הראי"ה'.⁹⁵ תחילה הגיע לתל-אביב ומשנת תרצ"ז היה ראש בית מדרש הרמב"ם שבירושלים,⁹⁶ ולבסוף רבה של שכונת בית הכרם. אין ספק שבבדיקת ארכיונו האישי של הרב חן ובירור תורתו ניתן יהיה לתאר סוגיה זו ביתר פירוט. החשיבות שבציון עניין זה היא באופן שראה צייטלין את הרב קוק וקרא את כתביו, ראייה וקריאה שאינן זהות למה שהתפתח מבחינה היסטורית ומחשבתית מבית מדרשו של הרצי"ה.

צייטלין בעיני הרצי"ה המאוחר

התרשמות נוספת על הקשר שבין הראי"ה לצייטלין ניתן לקבל ממאמרו של הרצי"ה קוק:

92 על הרב תמרת, הגותו, וקשריו עם הראי"ה, הרב חן וצייטלין ראו: לוח, 'מבוא', תמרת, פציפיוס לאור התורה, עמ' ז-לה. במכון גנוים שמורים כמה מכתבים של הרב תמרת אל הראי"ה ואל בנו.

93 ראו: אברהם חן, 'על העדרו של היחיד (להסתלקותו של הרב קוק)', מאוניים, ד (תרצ"ה-תרצ"ו), עמ' 329-330; הנ"ל, 'היחיד (למהותו של הרב קוק זצ"ל)', ההד, שנה יא, חוברת ג (כסלו תרצ"ו), עמ' כז-כח; הנ"ל, 'על העדרו של היחיד (לדמותו של הרב קוק זצ"ל)', במלכות היהודית, ב, עמ' 465-466; הנ"ל, 'הכיסופים לדמות עילאה (שרטוטים)', שם, עמ' 466-472.

94 ראו: בן ציון שפירא (עורך), אגרות לראי"ה: קבוצת מכתבים של גדולי הזמן אל תל-תלפיות מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים: הוצאת המכון ע"ש הרצי"ה קוק זצ"ל, תש"ן, אגרת רכט, עמ' שמא. והנה מעט מדבריו: 'רבות פעמים שחתי בלבי עם הדרת גאונו, רבות פעמים שתייתי בצמא את דבריו הקדושים שבכתב, רבות פעמים חלמתי יחד עם מעריצך הגדולים, תלמידיי הרבים, וגם עם חבריך מכני העליה המעטים שברוך, על דבר יסוד איוה עבודה-רוחנית משותפת, איוה שירה חדשה. ומבלי אשר ראיתך מעודי נונקקה דמות דיוקנך בלבבי. אם יוכני צור ישעי לעלות לעיר הקדש והקדושה, אולי יעלה בידנו להמתיק סוד, ויתלכד הנצוץ בהאבוקה'.

95 במסכת הסיום של 'חוג הראייה', ג' אלול תש"ד, נשא הרב חן דברים. ראו: אברהם חן, 'הרב (אמרים)', במעגלי חוג הראייה, ירושלים: אגודה להוצאת ספרי הראי"ה קוק ו"ל בסיוע מוסד הרב קוק, תש"ה, עמ' ז.

96 ראו: י' סוקר, 'בית מדרש הרמב"ם בירושלים (מדברים שנאמרו בקבלת-הפנים שנערכה לכבוד הרב אברהם חן אור ליום ג' אייר תרצ"ז)', ההד, שנה שתיים עשרה, חוברת ט (סיון תרצ"ז), עמ' טו-טז.

'זכר למקדש הלל'.⁹⁷ במאמר זה, שנכתב לאחר שהגיעו הידיעות הראשונות על הירצחו בדרכו לטרבלינקה, הדגיש הרצ"ה את קרבתו של צייטלין לאביו. את עיקר רוחו רואה הוא כך: 'נקודת מקדשו הפנימית העצמית של ר' הלל היא זאת: ההתלהטות הנפשית, האישית, היחידית של הפניה כלפי מעלה, של הצמאון לאלהי'.⁹⁸ הרצ"ה גם ציין כי אחת מעבודותיו האחרונות של צייטלין הייתה 'תולדות המחשבה הישראלית, במהלך השתלשלות התגלותה, לכל התפרטות גוניה', ותכנן לסיימה ב'חותם אחריתה', הוא הראי"ה.⁹⁹ בשיחותיו עם בני ישיבת 'מרכז הרב' הזכיר הרצ"ה פעמים מספר את צייטלין. כך, כשנשאל בחודש סיוון תשל"ה אילו ספרי חול ראוי לקרותם ואילו לאו, אמר בין השאר: 'הלל צייטלין חשוב'.¹⁰⁰ ולא הוסיף. אמר, ולא הוסיף.¹⁰⁰ ב'ספרות השבחים' שנוצרה סביב הרצ"ה נמצא סיפור מעניין, מפי הרב אברהם רמר, הקשור לענייננו. וזה לשונו: 'פעם בהזכירו [הרצ"ה] את השואה, התפרץ בדמעות: "וכי מה אכפת להם לרשעים שר' מנחם זמבה בחיים? והלל צייטלין בחיים?".¹⁰¹ ראייתו של הרצ"ה את צייטלין אמנם מגלה הערכה רבה, אך חסרה בה אותה מורכבות שהייתה קיימת בקשריהם של צייטלין והראי"ה. הזיקה הגדולה בין הראי"ה לציטלין לא תבוא לידי מיצוי עד שיעמדו לנגדנו כתבים גנוזים' נוספים של הראי"ה ובהם עשרות האיגרות משנת תרפ"ה ואילך.

מעבר – 'תשוקתה של נשמה תועה': הלל צייטלין ויוסף חיים ברנר

כדי לתאר את היחס בין הראי"ה לברנר, אעמוד תחילה בקצרה על הקשרים בין צייטלין לברנר, שכן הערכתו של הראי"ה את ברנר הושפעה במידה לא מבוטלת מכתביו של צייטלין ומשיחות עמו.

צייטלין העריך עד מאוד את ברנר לא בשל כתביו של הסופר אלא בשל אישיותו יוצאת הדופן. לאחר שפנה צייטלין לכיוון המיסטי הוא נשאר עומד בהערכתו, אם כי הצטער על

97 הרצ"ה קוק, 'זכר למקדש הלל', עמ' 76-79.

98 שם, עמ' 77.

99 שם, עמ' 78. רמיהו לספר זה ניתן למצוא באגרת של הלל צייטלין אל יעקב יוסף חזו מב' תמוז תרצ"ח, מכתב גנוזים, ארכיון הלל צייטלין (237), תעודה 20885/1; ובאגרת אל פישל לחובר [ללא ציון תאריך], שם, ארכיון פישל לחובר (16), תעודה 6446/1.

100 הרצ"ה קוק, 'הספרות החדשה', שיחות הרב צבי יהודה, בעריכת שלמה אבינר, גיליון 42 [חשמ"ד], עמ' 8. במקום אחר אמר הרצ"ה על מאמרו של צייטלין 'הקו היסודי בקבלת הרב קוק', כי הוא 'קרוב לאמת, אך התסיר את עניינו של הגר"א, שהוא התורה'. ראו: שלמה אבינר (עורך), 'קורות רבינו', עטורי כהנים, 76 (תמוז תשנ"א), עמ' 45.

101 חייקין, גדול שמושה, א, עמ' 41, פסקה קנו. הלל צייטלין נרצח בדרכו לטרבלינקה בשנת תש"ב (11 בספטמבר 1942), עטוף בטלית ועטור בתפילין, וספר הווהר בידו. הרב מנחם זמבה מוורשה, מגדולי הרבנים והלמדנים בפולין, נרצח בידי הנאצים בשנת 1943.

דברים מסוימים שכתב חברו. לראשונה נפגשו השניים בהומל (בילורוסיה), שם החל צייטלין את דרכו הספרותית.¹⁰² במקום תוסס זה נרקמה ידידות עמוקה בינו לבין ברנר, ששימש לו כעין עוזר אישי. השניים ספגו את האווירה הפסימית ששררה בחוגו של סנדר באום, שאת דמותו שיקע ברנר בדמותו של אוריאל דוידובסקי בסיפורים 'בחורף' ומסביב לנקודה,¹⁰³ והיו תחת רושם של דוסטויבסקי, טולסטוי, שופנהאואר, ניטשה ואחרים. לאחר שעזבו השניים את הומל התפתחה התכתבות ביניהם.¹⁰⁴ צייטלין כתב הערכות על ברנר ורשימות ביקורת על ספריו,¹⁰⁵ ואף השתתף בכתב העת 'המעורר' שערך ברנר בלונדון. באותה תקופה של קרבה גדולה חפץ ברנר להקדיש את אחד מסיפוריו לציטלין, אך נמנע מכך בהוראת העורך, חיים נחמן ביאליק.¹⁰⁶ דרכיהם נפרדו עם עלייתו של ברנר לארץ ישראל ועם השתקעותו של צייטלין בעולם הקבלה והחסידות, שהיה רחוק מרחק רב מברנר. אחת ההערכות המודפסות הראשונות של צייטלין על ברנר באה בעקבות המחלוקת הגדולה שהתעוררה בארץ ישראל ובגולה סביב מאמרו של ברנר 'על חזיון ה"שמד"', שפורסם ב'הפועל הצעיר' בחשוון תרע"א. המאמר גרר עשרות תגובות ודיונים נרחבים על שאלת המרת הדת. שערורייה זו כונתה 'מאורע ברנר'.¹⁰⁷ תגובתו של צייטלין, שפורסמה בידיש תחת הכותר 'אינהאלט, פאָרמען און לעבענס־אַרען', מדגישה את

102 בזמן שהותו בעיר זו נדד גם למקומות אחרים ועסק בהוראה. אחד מתלמידיו בשנים אלה היה יצחק שדה. ראו: גצל קרסל, 'ציטלין, הלל', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, ב, מרחביה: ספרית פועלים, תשכ"ו, טורים 713–714. מטעם העיר הומל נשלח צייטלין לקונגרס הציוני החמישי בשנת 1901. את רשמיו מקונגרס זה פרסם מאוחר יותר תחת הכותר 'מן הצד (זכרונות ורשמים)', הדור, שנה ב, חוברות 2–1 ('ג' שבט תרס"ד), עמ' 35–49. על ברנר וציטלין באותה תקופה ראו: י"ח ברנר, 'על הלל צייטלין (מן העיונות)', מבפנים, 4, כח (תשכ"ו), עמ' 334. והשוו לעדותו החשובה של הסופר גרשון שופמן על צייטלין באותה תקופה, 'הומל', כל כתבי ג. שופמן, ד, תל-אביב: הוצאת דביר והוצאת עם עובד, תש"ך, עמ' 197–198; הנ"ל, 'מכבשוה של יצירה', שם, ה, עמ' 112. על תקופה זו בחיי צייטלין ראו: M. Waldoks, 'Hillel Zeitlin: The Early Years (1894–1919)', Ph.D. Dissertation, Brandeis University, 1984

103 על סנדר באום ראו: ברי-סלע, בין סער לדממה, עמ' 14–15.

104 מקצת אגרותיו של ברנר אל צייטלין ראו: כל כתבי י. ח. ברנר, ג: אגרות, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ו, עמ' 231–232, 250, 283, 302–303, 383–384. צילום אגרת של צייטלין אל ברנר ראו: ידיעון גנזים, כרך ג, שנה ט, חוברת 59 (תשרי תשכ"ח), עמ' 195.

105 ראו למשל: הלל צייטלין, 'הנקודה היהודית' [ביקורת על 'המעורר'], הומל, שנה ג, גיליון 258, ז' טבת תרס"ו; 'דער איד פון פינסטערען קעלער' [ביקורת על ספרו של ברנר 'מכאן ומכאן'], דער מאָמענט, גיליון 133, 1910.

106 ראו: חיים באר, גם אהבתם גם שנאתם: ביאליק, ברנר, ענגון. מערכות יחסים, תל-אביב: הוצאת עם עובד, תשנ"ב, עמ' 55.

107 המאמר שב ונדפס: יוסף חיים ברנר, כתבים, ג, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד וספרית פועלים, תשמ"ה (להלן: ברנר, כתבים), עמ' 476–487. על רקעו של הפולמוס והיקף התגובות ראו: נורית גוברין, 'מאורע ברנר': המאבק על חופש הביטוי (תרע"א–תרע"ג), ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי, תשמ"ה. לא אכנס כאן לעיקרי הוויכוח ואתמקד רק בתגובת צייטלין.

אישיותו של ברנר לעומת העולה מכתביו.¹⁰⁸ זה 'הפולט, אמנם, פה ושם משפט מטופש כנגד התנ"ך', כותב צייטלין, 'חי בטוהר וקדושה'. על כן אין לראות בדבריו 'אפיקורסות, קלות-דעת ובורות' אלא 'טרגדיה' של איש המחפש 'עד לטירוף החושים' את האמת. ואומר הוא: 'על דבריו של ברנר בימים אלה – יסלח לו אלוהים. מי שסלח לאיוב הגדול – מסוגל גם לסלוח לאיובים קטנים...'. הוא ראה בדברי ברנר ביטוי של 'שקיעת גשמה גדולה'.¹⁰⁹ לאחר דברים אלה תקף צייטלין את עמדותיו של ברנר¹¹⁰ וסיים את מאמרו ב'חזיון' הבא:

אני רוצה לקוות, שברנר ישתחרר סוף סוף מן הסביבה המשכילית-אפיקורסית שבה הוא חי עכשיו, ואז יראה בבירור שהתיאוריה של לאומיות ללא יהדות מובילה לא רק לכליון היהדות, אלא גם לכליון היהודים. ואז שוב יתלוש את שער ראשו, אבל לא בשל חטאים שאינם חטאים, כהיום, אלא על אשמה אמיתית, על עבירות כלפי אלוהיו וכלפי עמו. ואז יאחז בו פחד נורא, לא פחד סתמי, כמו עכשיו, אלא פחד מפני מה שנתגלה בסיני...¹¹¹

דברים אלה של צייטלין לא פגמו בהערכה ההדדית בין השניים.¹¹² ברנר בכתביו, בעיקר ברשימות הביקורת שלו על העיתונות העברית, שמח ושש על כל פרסום של צייטלין.¹¹³ הוא גם הזכירו כאחד האנשים החיים שהשפיעו עליו ביותר. עם זאת, לא נמנע מלתקוף אותו כאשר ראה צורך בכך, וניכר שחש אי-נוחות מדרכו החדשה של צייטלין.¹¹⁴ ברנר נרצח במאורעות ביפו במאי 1921. הרצח עורר תדהמה גדולה ביישוב החדש בארץ ובגולה. אם היה ברנר נערץ בחייו, הרי שעם הירצחו נהפכה דמותו למיתוס.¹¹⁵ עם

108 הלל צייטלין, 'אינהאלט, פארמען און לעבענס-ארטען', דער מאָמענט, 10.2.1911, עמ' 4; שם, 17.2.1911, עמ' 4. חלקו הראשון של המאמר, שתורגם לעברית, ראו: הלל צייטלין, 'הקטרוג נגד י.ח. ברנר', האור, ב (27), גיליון קיב (רפז), 7.3.1911 ('אדר תרע"א), עמ' 1-2. על השינוי שנעשה בתרגום זה לעברית ועל הוספות שאינן פרי עטו של צייטלין ראו: גוברין, שם, עמ' 51-53, 70-71, 204 ליד סימנים (59-60). המאמר תורגם מחדש בידי לילה הולצמן והודפס בספרה של גוברין תחת הכותר: 'תוכן, צורות ואורחות חיים', שם, עמ' 153-157.

109 שם, עמ' 153-155.

110 שם, עמ' 155-157.

111 שם, עמ' 157.

112 כאשר ניסו שני בניו של הלל צייטלין להשתקע בארץ ישראל, ביקש הוא מברנר שיעזור להם ומכתבו עולה הערכתו הגדולה לו. ראו: 'חיאל שיינטוך, 'עלייתו וירידתו של אהרן צייטלין: חייו ויצירתו בארץ-ישראל בשנת תרפ"א', חוליות, 4 (1997), עמ' 133-168.

113 ראו: יוסף חיים ברנר, 'דפים מפנקס ספרותי', הד הזמן, אייר תרס"ח (כתבים, ג, עמ' 211-212); הנ"ל, 'נתיבות (רשימה ביבליוגרפית)', האחדות, חשוון תרע"ד (שם, ד, עמ' 1087); הנ"ל, 'ביבליוגרפיה', האדמה, כסלו תר"ף (שם, עמ' 1672).

114 י"ח ברנר, 'על הלל צייטלין: מן העיזבון', מבפנים, 4, כח (תשכ"ז), עמ' 334-343 ועוד.

115 ראו למשל את ההתייחסויות הרבות אצל גורית גוברין, 'צריבה': שירת התמיד לברנר, תל-אביב: הוצאת משרד הבטחון, תשנ"ה.

בוא השמועות הראשונות על הרצח לוורשה, כתב צייטלין תפילה־זעקה לזכר חברו הקרוב.¹¹⁶ לאחר שנה פרסם מאמר ארוך בכתב העת 'התקופה' תחת הכותר 'יוסף חיים ברנר (ערכים וזכרונות)'.¹¹⁷ ממאמר זה ניתן ללמוד לא רק על ברנר אלא גם על צייטלין ויחסו אל 'כופרים' מסוימים, ויש בו העצמה של הדברים שכתב צייטלין סביב 'מאורע ברנר'. בסעיף הראשון של המאמר, 'האיש שלא ביקש מאומה לנפשו', הוא מגולל שיח שהיה לו עם אחד מרעיו. רע זה בא בתלונה על צייטלין על שהוא משבח ושב ומשבח תדירות את ברנר, זה ש'חילל את כל קדשי ישראל', זה אשר 'קרא לכותל המערבי "הכותל המעופש"...', וזה אשר כתב 'כי אפשר לו לבן־ישראל להיות נוצרי על־פי השקפותיו הדתיות ולהיות עם זה יהודי לאומי טוב...'.¹¹⁸ תשובת צייטלין לדברים אלה מעניינת ביותר ומדגישה את ברנר האדם על פני ברנר הסופר־ההוגה:

כיצד אתם חיים וכיצד חי יוסף חיים ברנר? הלא אתם אין לכם בעולמכם אלא הנאתכם בלבד. יראים וחרדים אתם – מוטב. אבל מה אתם עושים ביראתכם ובחרדותכם? מה הם הקורבנות שאתם מקריבים? איפה היא מסירת־הנפש שלכם? [...] ואתה אין לך יראת־הכבוד מפני איש, שמעולם לא מלא את הנאתו, שמעולם לא רדף אחר תאוותו, שמעולם לא בקש לא עושר ולא כבוד ולא גאווה ולא גדלות ולא התהדרות ולא התנשאות ולא התייפות; שתמיד דאג לכו בקרבו לגורל עמו ולגורל האנושיות כולה; שמעולם לא חי אף יום אחד במנוחה, שבכל הימים חי בשביל אחרים ועבד בשביל אחרים; שנשא בלבו את צרותיהם של מליוני בני־אדם; שבקש תמיד את האמת לאמתה, ובכאב נורא ויסורים עצומים; שאהב אף את

116 תפילה זו פורסמה כתפילה זו ('הרחוק־הקרוב'), ברשימתו 'תפילות', התקופה, ספר יב (תרפ"א), עמ' 384–385. קובץ בהשטמות ושינויים בתוך: הלל צייטלין, על גבול שני עולמות, עמ' 230–231.

117 נוסח ראשוני של המאמר ראו: דער מאַמענט, מאי–יוני 1921. הציטוט כאן הוא לפי הנוסח העברי: הלל צייטלין, 'יוסף חיים ברנר (ערכים וזכרונות)', התקופה, ספר יד–טו (תרפ"ב), עמ' 617–645. על מאמר זה הוסיף צייטלין זיכרונות במאמריו ביידיש. ראו: הנ"ל, 'יוסף חיים ברענער און זיינע גאהענטע (ויין פערזענליכקייט, זיין אינטימער לעבען און זיינע פריינד)', די צוקונפט, שנה 38, גיליון 5 (יוני 1938), עמ' 336–341; גיליון 6 (יולי 1938), עמ' 408–411; גיליון 7 (אוגוסט 1938), עמ' 461–463; גיליון 8 (ספטמבר 1938), עמ' 529–531; גיליון 9 (אוקטובר 1938), עמ' 596–598. נדפס מחדש בהשטמות תחת הכותר: 'אין די יוגנט־יאָרן', בתוך: יוסף חיים ברענער: פון זיין לעבן און שאַפן, זאמלבוך צום צוואנציגסטן יאָרצייט, בעריכת שלמה גראָדזענסקי, ניו יורק 1941, עמ' 31–60; 'י. ח. ברענער אין זיינע בריוו (אן אינטער־עסאנטע קארעספאנדענץ מיט'ן שריפטשטעלער־מארטירער)', די צוקונפט, שנה 45, גיליון 2 (פברואר 1940), עמ' 110–114. שני המאמרים הראשונים (הראשון בהשטמות והשני בתרגום) ראו: הלל צייטלין, 'זכרונות וערכים', ר'מלואים, מרכזי קושניר (עורך), יוסף חיים ברנר: מבחר דברי־זכרונות, תל־אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ד, עמ' 19–36, 37–49. בספר זה, יציא לאור בהוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד, הושמטו הקטעים שבהם צייטלין כותב על ברנר כ'חוזר בתשובה'.

118 צייטלין, 'יוסף חיים ברנר (ערכים וזכרונות)', התקופה, ספר יד–טו, עמ' 617.

הרחוקים שברחוקים כאשר אתה אוהב את ילדיך; שדבר לפעמים דברים קשים ומרים, ואף גם חרף וגדף, מעצמת הכאב ומעצמת הרחמים הגדולים לבני-אדם כולם לאומללים שבאומללים בהם – לבני עמו; ששגה וטעה הרבה לא מקלות-דעת ולא ממועט בקשת-האמת, כי-אם מתחושת יתרות ומרוב חטוט ונקור, שבאו מכבוד-ראש מיוחד וישרנות יתרה.¹¹⁹

סעיף זה מסתיים בהשוואת ברנר לאיוב, ובאמירה: 'מי שחי באופן זה הרי יש האלהים בלבו...'¹²⁰ מעניינים יותר הדברים בסעיף הבא של מאמרו, 'תשובה בלי ויודי פה'. לאחר שהוא מתאר את שעותיו האחרונות של ברנר לפני הירצחו, עת היה יכול להינצל ואף על פי כן נשאר, הוא כותב: 'בודאי ששמע או בשעותיו האחרונות את קול קריאת-הנצח – כלום צריך היה לוויודי בעל-פה דווקא?'.¹²¹ במאמר זה צייטלין מסכם פרשיות מחייו של ברנר ומנתח את מורשתו הספרותית, ובסופו שב ומציין דברים שדן בהם בתחילה: 'המחאה הכי-עזה נגד כל אותן הדעות, שהשמיע ברנר בשנות-חייו האחרונות [...] – היו חייו. והנה מחאה חדשה עזה פי-שבעה: מות-קדושים שלו...'¹²² דברים אלה משקפים את מחשבתם של קבוצה שלמה של הוגים וסופרים רליגיוזים שעמדו בקשר עם ברנר וראו בו דמות של 'הווה דתי' או 'איש אמת מחפש אלוה', שסופו שחזר בתשובה. עם קבוצה זו נמנו, נוסף על צייטלין, יעקב מלכוב,¹²³ ר' בנימין, אז"ר, אשר כורך, אברהם אליהו קפלן ורבים אחרים.¹²⁴ בהמשך אראה כיצד השפיעו אנשים אלה גם על ראייתו של הראי"ה.¹²⁵

119 שם, עמ' 619.

120 שם, עמ' 620. ההדגשות במקור וכך גם בהמשך.

121 שם, עמ' 621.

122 שם, עמ' 645.

123 דברים מרתקים על יעקב מלכוב, בעל בית מלון ביפו שמשך גם בעט סופרים, ראו: נורית גוברין, 'קנאי, וועם, אוהב: יעקב מלכוב', דבש מסלע: מחקרים בספרות ארץ-ישראל, תל-אביב: הוצאת משרד הבטחון, תשמ"ט, עמ' 62–113. מלכוב הכיר את ברנר היטב והיה מעורב גם בפולמוס 'מאורע ברנר'. את הדברים היותר מעניינים כתב תשעה ימים אחרי רצח ברנר, בחוברת 'אחר מטתו של ברנר' (יפו תרפ"א, 8 עמ'). מלכוב מוסר כאן את תוכנה של שיחה עם ברנר, ואלה מקצת דבריו: 'אמרת לי, ומה אם במשך של זמן עשר שנה, נחיה ונראה אני ואתה בעיני בשר בשבוע ד' את שבות עמו, וישראל יהיה עם חפשי בארצו, אם תחזור אתה או בתשובה שלמה להיות יהודי נאמן לדתו. בוריוות בלתי רגילה אצלו הושיט לי את ידו ואמר כדברך. על דברתי וישרתי, שאם רק נזכה לראות זאת, או אשוב בתשובה שלמה ואהיה יהודי נאמן לדתו'. והוא מסיים ואומר: 'איש ישר מטבעו כברנר היה בלתי שום ספק מקיים הבטחתו ושבועתו, ואשר על כן לא נאבד מאתנו ברנר הכופר, אבל נאבד מאתנו ברנר הבעל תשובה יהודי נאמן לדתו' (מצוטט אצל גוברין, שם, עמ' 68–70).

124 על קבוצה זו ראו: דב סדן, 'איש המכאובות: על י"ח ברנר', בין דין לחשבון: מסות על ספרים וסופרים, תל-אביב: הוצאת דביר, תשכ"ג, עמ' 137–154; אברהם ביק (שאליו), 'קדיש דרבנן: יוסף חיים ברנר', הם ומשנתם: מסות ורשימות-זכרון על אישים וסופרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 107–109. ראו גם: באר, גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 11–12.

125 עד כמה העריך צייטלין את ברנר למדים אנו מדברי יצחק צוקרמן לאהרן צייטלין. בתקופה האחרונה

ב. 'האור שבכפירה': הראי"ה קוק ויוסף חיים ברנר

ברל כצנלסון אמר כי 'שני יהודים גדולים חיים עמנו בארץ ישראל, הרב קוק ויוסף-חיים ברנר'.¹²⁶ בחלק זה אגולל בקצרה את הקשרים בין שני אישים אלה על פי המקורות הדלים והמפורזים שלפנינו, ובתוך כך אעיר הערות מספר על כתבי הראי"ה.

מכתב מאת הרצי"ה אל ברנר והערה על לב שסטוב ראשיתו של המפגש בין הראי"ה לברנר נוצר בקשר מכתבים עם הרצי"ה, ששימש אותה עת מזכיר לאביו. המכתב היחיד ששרד מהתכתבות זו, או שמא יש לומר היחיד הגלוי לעינינו לעת עתה, הוא מכתב משנת תרס"ז ששלח הרצי"ה בן השבע עשרה לברנר,¹²⁷ בצירוף לספרו של אביו 'עקבי הצאן' שיצא לאור באותה עת.¹²⁸ היבטים שונים של מכתב זה, המפרט את תוכנו של הספר ולמי הוא מיועד, אמנם נדונו רבות, אך ברצוני להבליט כאן נקודות מספר שלא זכו לתשומת הלב הראויה. מעיון בדברים שבראש המכתב עולה בבירור כי הייתה קיימת התכתבות קודמת שיוזמה היה ככל הנראה הרצי"ה, במצוות אביו. במכתב זה הרצי"ה מהלל את אביו ואת תורתו ואף מצביע על אחד המקורות להגותו, והוא מאמרו של הרמן כהן שתורגם לעברית והודפס באחת החוברות של 'השילוח'.¹²⁹ יש לזכור כי מטרת המכתב הייתה הבקשה שברנר יכתוב ביקורת על ספר 'עקבי הצאן' בכתב העת 'המעורר', שנערך (ונכתב ברובו) בידי ברנר בלונדון. כתבו בו לצד ברנר כמה דמויות

בחייו של צייטלין, בהיותו בגטו ורשה ועסק בתרגום הוזהר לעברית, הייתה מונחת תמונת ברנר באופן קבע על שולחנו. ראו: התכתבות בין יצחק צוקרמן לבין המשורר אהרן צייטלין, עדות, ג (תשמ"ט), עמ' 126. עוד על קשר זה ראו: מנחם פוננסקי, אגרות: תרע"ט-תשס"ז, בעריכת מ"ז ולפובסקי, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ך, עמ' 147-148, 179-180, 189-191; ואגרותיו הרבות של פוננסקי אל צייטלין, מכון גזוים, ארכיון הלל צייטלין (237); שמחה בונם אורבאך, תולדות נשמה אחת: הלל צייטלין, האיש ומשנתו, ירושלים: הוצאת שם ויפת, 1953, עמ' 36-40; בר-סלע, בין סער לדממה, על פי המפתח.

126 מצוטט בתוך: שמעון קושניר, הרואה למרחוק: פרקי עלילה מחיי שמואל יבנאלי, תל-אביב: הוצאת עם עובד, תשל"ב, עמ' 68. והשוו לדברי גרשם שלום, 'רשמים והרהורים: ליובלו הששים של ש. י. עגנון', בדברים בנג, עמ' 465.

127 המכתב מצוטט רבות וחלקים ממנו פורסמו במקומות שונים. ראו: איש שלום, הרב קוק, עמ' 17-18; נריה, בשדה הראי"ה, עמ' 298-300; בארי, אותב ישראל בקדושה, ה, עמ' 19-25; שמחה רו, מלאכים כבני אדם: הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים: הוצאת קול מבשר, תשנ"ד, עמ' 353-355; הרצי"ה, צמח צבי, אגרת א, עמ' א-ב.

128 הראי"ה קוק, עקבי הצאן (קבוצת מאמרים: הדור, העונג והשמחה, הפחד, המחשבות, דרישת ד', דעת אלהים, עבודת אלהים), ירושלים תרס"ו.

129 הרמן כהן, 'יסוד קתדראות לאתיקה ופילוסופיה דתית בבית-המדרש לרבנים', תרגום דוד ניימארק, השלח, יג (תרס"ד), עמ' 358-367. בכרך זה מצויים מאמרים נוספים שייתכן שהיונו את מחשבותיו של הרב קוק, למשל, מאמריהם של דוד ניימארק ואחד העם.

מרכזיות בספרות העברית החדשה.¹³⁰ חשוב להדגיש כי ברנר, ששהה בתקופה זו בלונדון וגודע כסופר עברי מרכזי, טרם היה 'איש המכאובות' ו'הכופר הגדול' של אנשי העלייה השנייה. על כן אין להתפלא על דברי הרצי"ה כי הוא שולח אליו את ספרו של אביו:

לא בתור בן-המחבר החובב את אידיאלי אביו וחפץ בהפצתם. כי-אם בתור צעיר מצעירי דורנו בעלי האידיאלים מ'המחנה הנשאר', שהוא שולח מטעמים שהכימים לראויים להאכל, לצעיר חברו (סלח לי) המוכר ממנו מרחוק לבן-מינו וקרוב לנפשו, שגם הוא מהצעירים האידיאליסטים מ'המחנה הנשאר'.

ספק אם היה הרצי"ה שב ואומר דברים מעין אלה שנים אחדות מאוחר יותר, בארץ ישראל, לאחר שלמד להכיר את ברנר ואת חדות לשונו כנגד הדת והמסורת.¹³¹ דברים אלה של הרצי"ה מתאימים הן להלך רוחו של ברנר באותן שנים, 'שראשו כאב ונטה למיסטיקה', כדבריו באיגרת פרטית לצייטלין מ-21 בנובמבר 1906,¹³² הן לתחושותיו של הרצי"ה הצעיר, שהלכו והתפתחו לכיוונים אחרים עם השנים. ועוד, הדרך שהציג ברנר את 'המעורר' ודאי שהיה בה כדי לעורר תמיכה בבית הרב קוק. למשל, באחת החוברות האחרונות של השנה הראשונה התווה ברנר את אופיים של קונטרסיו, וכתב בין השאר את הדברים הבאים, שבוודאי היו חביבים על הרא"ה ובנו:

תפילתו של 'המעורר': יתכנסו למתיבתא שלי כל אלה אשר חלק ונחלה להם בחזו"י יהודה ונביאייה ובמתפללים לעני כי יעטוף, בגבורי-המרד החסונים ובבעלי-המשנה השקדנים, במנעימי זמירות הלוי ואבן-גבירול ובהולכים בעקבות רבי שלמה יצחקי ורש"ל, במתכסים בטליתו של האר"י זי"ע ובנוהים אחר קברו של ר' נחמן מברצלוב; יבואו הלום כל אלה אשר דבר אלהי ישראל ואלהי-האדם בלבכם ובפיהם – ויעשו חטיבה אחת מפארה, נשגבה, קדושה!¹³³

130 על 'המעורר', דרך עריכתו, תוכנו ותפוצתו ראו: אשר ביילין, י.ח. ברנר בתקופת 'המעורר', מרחביה: ספרית פועלים / דורות והוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1943; ניתנת מטרת, 'המעורר': כתב עת ועריכתו, ירושלים: האוניברסיטה העברית, מפעלי מחקר של המכון למדעי היהדות, תשמ"ד; יצחק בקון, ברנר בלונדון: תקופת 'המעורר' (1905-1907), תל-אביב: המחלקה ללשון וספרות עברית של אוניברסיטת בן-גוריון, תש"ן.

131 ראו: שמואל שניידר, עולם המסורת היהודית בכתבי יוסף חיים ברנר, תל-אביב: הוצאת רשפים, תשנ"ד; מנחם ברינקר, עד הסימטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, תל-אביב: הוצאת עם עובד, ספרית אפקים, תש"ן, עמ' 157-190 (הפרק 'יהודיותו של ברנר'). ניתוח מעניין של סיפורי ברנר בהקשר זה ראו: מוקי צור, 'יהדות מן המיצר, מפגש עם היהדות של ברנר', התשמע קולי, תל-אביב: הוצאת עם עובד, תשנ"ה, עמ' 109-119; הג"ל, "שכול וכשולן" האם תמול שלשום/ שם, עמ' 120-134.

132 כל כתיבי ברנר, ג, אגרת 209, עמ' 283.

133 י"ח ברנר, 'אל החותמים והקוראים', המעורר, שנה ראשונה, קונטרס יא (נובמבר 1906), עמ' 38. ראו לציון כי הרבגוניות המוצעת כאן לא התקיימה בהכרח בפועל.

דבריו של הרצ"ה כי גם ברנר נמנה עם הצעירים מ'המחנה הנשאר' טומנים בחובם דבר מעניין הרבה יותר. 'המחנה הנשאר' הוא צירוף אופייני לברנר, אך יתרה מכך, מעל דפי 'המעורר' הודפס מאמר תחת כותר זה מאת יוסף קלוזנר.¹³⁴ במאמר זה קלוזנר מכנה באותו השם את מי שרוצים 'לשמור ולתקן ולהרבות את נחלת-האבות השלמה'. המאמר כתוב כולו בגנות הגלות ומובעת בו התפיסה שיש לחזור לחיים הפנימיים של עם ישראל, שכן ההישארות בגלות תוביל להתבוללות ולטמיעה תרבותית. על כן יש לשנס מותניים ולעמוד ככוח חלוץ בראש המחנה. כוח חלוץ זה הוא 'המחנה הנשאר'. אין ספק שמאמרו של קלוזנר עמד לנגד עיניו של הרצ"ה כשכלל ב'מחנה' זה את ברנר ואותו עצמו. יש הוכחות נוספות כי הרצ"ה השתמש ב'שפתו' של ברנר ורעיו במכתב זה,¹³⁵ אך די לנו באלה. מאיגרת של הרצ"ה אל פוזנסקי משנת תרצ"ו עולה בבירור כי הוא קרא את אחת מחוברות 'המעורר' ולפחות מקצתן הגיעו לבית הרב קוק.¹³⁶

ייתכן שלאור הדברים האלה יש לבחון מקורות השפעה נוספים על הגותו של הרא"ה. למשל, השפעת ההוגה היהודי-הרוסי לב שסטוב (1866–1938), שכמעט נשכח בימינו. שסטוב, שביקר בארץ ישראל ב-1936 כאורח של הסתדרות העובדים הכללית, השפיע עמוקות על הוגים יהודים שונים במזרח אירופה ובארץ ישראל.¹³⁷ בחוברת האחרונה של

134 יוסף קלוזנר, 'המחנה הנשאר', המעורר, שנה ראשונה, קונטרס ד (אפריל 1906), עמ' 2-1.
 135 כך למשל בהסבירו את אחת ממטרות אביו בחיבור 'עקבי הצאן', כתב הרצ"ה כי החיבור נועד גם לאנשי היישוב הישן להבינם כי בצעירינו הלוחמים, גם בהם נמצא חלק טוב כביכול... ואפילו בצעיר הבוגר. דברים אלה, המזלזלים בבוגר, מניחים מראש כי ברנר סלד מתנועה זו בתקופה זו של חייו. ראו למשל את דברי ברנר בהמעורר, שנה ראשונה, חוברת ג (מרץ 1906), עמ' 12.
 136 האגרת מצויה ב'מכון גנוים', תעודה 15840/1. צילומה ראו: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ד, עמ' 299.

137 לב שסטוב השפיע על כמה דמויות מרכזיות ביהדות בתחילת המאה העשרים, ובניגוד למה שמקובל לחשוב, נכתבו עליו מאמרים לא מעטים בעברית. ראו: הלל צייטלין, ל. שְסְטוֹב, המעורר, שנה שניה, חוברת חמישית (1907), עמ' 175–180; הג"ל, 'מתהומות הספק והייאוש (על החתירה העצומה של לב שסטוב)', התקופה, ספר כ (תרפ"ג), עמ' 425–444; שם, ספר כא (תרפ"ד), עמ' 369–379. אהרן צייטלין איחד את שני המאמרים תחת הכותרת 'חיפושי האלוהים של לב שסטוב', השמיט קטעים רבים ופרסמם בתוך: צייטלין, על גבול שני עולמות, עמ' 69–102; הג"ל, 'קצור תולדות', כתבים מקובצים, עמ' 3; 'שסטוב (שורצמן)', לייב (אריה), אנציקלופדיה כללית, תל-אביב תרצ"ו, טור 675; ישראל ומורה, ל. שסטוב, ספרות על פרשת-דורות, ספר שלישי: המספרים-כל-עצמותיהם, תל-אביב: הוצאת מחברות לספרות, תש"י, עמ' 244–247; צבי וויסלובסקי, 'ליב שסטוב (מסה)', ערובי רשיות: מסות על אישים ותורות, תל-אביב: הוצאת יבנה, 1944, עמ' 87–103; יעקב פיכמן, 'לב שסטוב', דמויות מנצנצות, מרחביה: ספרית פועלים / דרוון והוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1947, עמ' 80–94; צבי רוזי, הוגים ובעיותיהם, תל-אביב: אגודת הסופרים העברים ליד דביר, תשי"ח, עמ' 277–283; יוחנן טברסקי, 'לב שסטוב, מאה להולדתו', העבר, יד (תשכ"ז), עמ' 198–201; י' שור, 'דרכו של לב שסטוב מהתבוללות לחכמת ישראל', העבר, יז (תשל"ל), עמ' 229–232; משה אונגרפלד, 'משנתו של לב שסטוב', הוגים ומשוררים (מבחר מסות), תל-אביב: הוצאת עם הספר,

'המעורר' הודפס מאמר משלו בתרגומו של הסופר אורי ניסן גנסין, תחת הכותרת 'תחלת דברים אחרונים'.¹³⁸ מעיון במאמר זה ובכלל כתבי שסטוב, נראה כי רעיונות רבים שעולים בהם מנסרים גם בכתבי הראי"ה באותן השנים ממש: מעמדה של הפילוסופיה, הטוהר של הילדות, רעיון הקדמה האנושית, ראיית הצימאון האלוהי בכפירה, ועוד עניינים רבים. דברים אלה דורשים עיון נוסף, אך חשוב להדגיש כי הראי"ה הושפע לא מעט מזרמים פילוסופיים בני התקופה, וחומר רב היה יכול למצוא בכתבי העת העבריים הרבים שהגיעו לידיו. שסטוב הוא רק דוגמה אחת.¹³⁹

נחזור לענייננו. ברנר לא כתב רשימת ביקורת על 'עקבי הצאן' בחוברות 'המעורר', כבקשתו של צבי יהודה הצעיר. ייתכן מאוד שהסיבה לכך היא הקשיים שנתגלו לברנר בהדפסת 'המעורר', עד להפסקת הופעתו בשנת 1907. עם עלייתו של ברנר לארץ ישראל בפברואר 1909, והשתקעותו ביפו, לא התחזק הקשר עם בית הרב קוק, כמתבקש. על שהתרחש בין שני ההוגים בשנים תרס"ט-תרפ"א ניתן ללמוד מכמה עדויות אישיות על מפגשים קצרים וכן מרשימות ביקורת שכתב ברנר על ספרים אחדים של הראי"ה.

'תקופת יפו' ופגישות עם ברנר

המציאות שנפגש עמה הראי"ה קוק עם הגיעו ארצה שינתה באופן מהותי את מחשבתו. הצורך להתמודד עם בני העלייה השנייה ה'כופרים' זימן לו אתגרים מעשיים ומחשבתיים רביי משמעות. על כן אין לתמוה כי 'תקופת יפו' היא התקופה העשירה ביותר מבחינת

תשל"ד, עמ' 158-165; אליהו סרמן, 'שסטוב, לב', האנציקלופדיה העברית, לב, ירושלים ותל-אביב תשל"ט, טורים 230-231.

138 לב שסטוב, 'תחלת דברים אחרונים', המעורר, שנה שנייה, חוברת ח-ט (אוגוסט-ספטמבר 1907), עמ' 312-353; שב ונדפס: אורי ניסן גנסין, כל כתביו, ב, תל-אביב: ספרית פועלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב, עמ' 228-274. בחוברת מוקדמת יותר של 'המעורר' כתב צייטלין הערכה על שסטוב (ראו בהערה הקודמת).

139 כאמור, יש להקדיש מחקר נפרד לעניין זה שיניב תוצאות מרתקות. יש לבדוק את כתבי העת המרכזיים 'השילוח' ו'התקופה', שהיו נפוצים ביותר, ואת עשרות כתבי העת הקטנים יותר ההציוניים השונים. רק ביפו יצאו בתקופת שהייתו של הראי"ה בה כשלושים עיתונים וכתבי עת. ראו: תנה רם, היישוב היהודי ביפו: מקהילה ספרדית למרכז ציוני 1839-1939, ירושלים: הוצאת כרמל, תשנ"ו, עמ' 202-205; איש שלום, הרב קוק, עמ' 265 ועוד. נכתבו כמה מחקרים בכיוון זה ראו למשל: אליעזר גולדמן, 'זיקתו של הרב קוק למחשבה האירופית', מחקרים ועיונים: הגות יהודית בעבר ובהווה, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ו, עמ' 217-224; איש שלום, 'בין הרב קוק לשפינוזה וגיתיה', עמ' 525-556. ראו עוד: שרלו, 'העז והענווה', בייחוד עמ' 367, הערה 41. מקור נוסף, המעיד על כך שהראי"ה קרא בכתבי העת הספרותיים בני הזמן, הוא מכתבו של ש"י עגנון אל אשתו מד' טבת תרפ"ה. במכתב זה כותב עגנון: 'אמר לי רא"מ ליפשיץ שעלי לבקר את הרב קוק, שכל הימים הי' מתעניין בספורי והי' לוקח ממנו את התקופה כדי לקרות את ספורי הנדח ועוד. וגם בן הרב קוק [הרצ"ה] כבר פגשני פעמים והומין אותי לבוא, ש"י עגנון, אסתרליין יקדתי: מכתבים תרפ"ד-תרצ"א (1924-1931), ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן, תשמ"ג, עמ' 43.

פעילותו הציבורית והספרותית. ביפו התגוררו אינטלקטואלים, מורים ופועלים יהודים ולכל חוג היה קשר מסוים עם הראי"ה מבחינה רעיונית או הלכתית.¹⁴⁰ באופן מפתיע ברנר, שישב באותן שנים ביפו, אינו מוזכר אף לא במאמר אחד או איגרת אחת של הראי"ה מתקופה זו; על כל פנים, לא בטקסטים שנדפסו ועומדים לפנינו. דבר זה מפליא משום שברנר לא היה דמות שולית בקרב אנשי העלייה השנייה בכלל, ובקרב אנשי יפו בפרט, והשפעתו על חוגים שונים הייתה משמעותית ביותר.¹⁴¹ יתר על כן, רבים מהאנשים שהיו קרובים לרב קוק והעריצוהו עמדו בקשרים הדוקים עם ברנר. על מפגש בין השניים מצאתי שלוש עדויות. הראשונה היא זו של הרב צבי יהודה קוק, השנייה של הסופר ש"י עגנון, והשלישית של הצייר נחום גוטמן.

עדותו של הצייר נמסרה במספר גרסאות. באחת משיחותיו תיאר הרצי"ה בקצרה כמה מסופרי העלייה השנייה שהתקבצו סביב אביו בסעודה שלישית: 'אז"ר משך לשם את ברנר: היכנס, מה זייק לך?! אך סיבוכי תוקף הכפירה היו אצלו באופן חריף מאוד. הוא היה ישר ותוסס ויצא החוצה: "הייתי כבד שעה שלימה, הרב מדבר על אור, אור, אור, אני אינני רואה את האור!"'¹⁴² סיפור זה, בגוונים שונים, מוסרים לנו מפי הרצי"ה יוסי אבנרי¹⁴³ ורבקה ש"ץ-אופנהיימר.¹⁴⁴ על האי-נוחות שעוררו דברי הרב קוק בברנר

140 מחקרים רבים הוקדשו לסוגיית יחסו של הראי"ה ל'חילונים' ול'חילוניות' מבחינה רעיונית ומבחינה הלכתית כאחד. על פועלו בשנים ששהה ביפו ראו: תנה רם, שם, עמ' 210–230; יוסי אבנרי, 'הרב קוק ופעילותו החינוכית בתקופת יפו (תרס"ד–תרע"ד), ניב המדרשה, יח–יט (תשמ"ה), עמ' 179–197; הנ"ל, 'הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של יפו, תרס"ד–תרע"ד (1904–1914)', קתדרה, 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 49–89, ועוד. על ההתמודדות המחשבתית ראו: אליעזר שביד, 'החילוניות מנקודת-הראות הדתית (משנתו של הראי"ה קוק)', היהדות והתרבות החילונית, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספרית הילל בן-חיים, תשמ"א, עמ' 110–142; הנ"ל, 'חילוניות מנקודת-ראות דתית משנת הראי"ה קוק', היהודי הבודד והיהדות, תל-אביב: הוצאת עם עובד, ספרית אפקים, תשמ"ז, עמ' 178–192; אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקלים דתי בישראל, תל-אביב: הוצאת עם עובד, ספרית אפקים, תשנ"ג, עמ' 111–200 ועוד.

141 על השפעתו העצומה של ברנר ראו: גוברין, 'מאורע ברנר'; הנ"ל, ברנר: 'אובד-עצות' ומורה-דרך, תל-אביב: הוצאת משרד הבטחון, תשנ"א; הנ"ל, 'צריבה: שירת התמיד של ברנר'.

142 הרצי"ה קוק, 'אישית מכאן ומכאן' (ערך שלמה אבינר מתוך שיחה בכ"א אלול תשל"ח), עטורי כהנים, 190 (אלול תש"ס), עמ' 4. הרצי"ה שב וסיפר חלקים מסיפור זה בהזדמנויות שונות. ראו למשל: הרצי"ה, במערכה הציבורית, עמ' לח–לט.

143 יוסי אבנרי מספר כי שמע מפי הרצי"ה כי ברנר נכנס פעם, בגין סקרנותו האינטלקטואלית, לבית הרב קוק והאזין לדברי תורה שהשמיע. הציץ, יצא ולא חזר שוב. אבנרי מוסיף ואומר כי הרצי"ה סיפר לו עוד כי פעם בא ברנר להקשיב לדברי הראי"ה אך יצא במהרה, כועס. על הדברים ששמע בבית הרב אמר ברנר כי הרב קוק דיבר רק על האור, בשעה שהמציאות כולה חשוכה. ראו: יוסי אבנרי, 'הראי"ה קוק ומגעיו עם אנשי העלייה השנייה בשנים תרס"ד–תרע"ד', אברהם ורבינשטיין (עורך), בשבילי החתייה: מחקרים בציונות הדתית, א. רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ג, עמ' 71, הערה 56, עמ' 72, הערה 64.

144 לפי גרסתה של ש"ץ-אופנהיימר: 'תוך שיחה בטיילו בחדר אמר לרב: אדוני כותב על אור אור אור ולי חושך בכל חדרי נשמת' ('אוטופיה ומשיחות בתורת הרב קוק', עמ' 23).

למדים אנו גם מרשימות ביקורת שלו על ספרי הראי"ה. מכל מקום, ברור שפגשו. בעדותו של עגנון נאמרים דברים דומים. במאמר לזכרו של ברנר הוא מגולל את חייו של הסופר על רקע רוח התקופה והאווירה ששרתה בקרב חוגי הסופרים ביפו. עגנון גם הוא כותב כי חברו של ברנר, או"ר, הוא שהביאו אל הרב קוק: 'יום אחד לקח או"ר אותי ואותו [ברנר] אצל הרב קוק. ברנר שוב לא ביקר אצלו מעולם ואני – דבקתי בו והייתי לתלמידו'.¹⁴⁵ במקום אחר עגנון שב ומציין דברים אלה ומוסיף עוד פרט: 'אחר שהביא אותו או"ר אצל רבינו שוב לא הראה עצמו לפניו ואפילו בזמן שהיה שכנו'.¹⁴⁶

בסיסן של שתי עדויות אלה, על גוניהן השונים, דומה. או"ר שידל את ברנר לבוא אל הראי"ה. ברנר נכנס, יצא ולא רצה לשוב. או"ר, שכתב מסה נלהבת על הראי"ה כבר בשנת תרע"א, זכה לביקורת חריפה של ברנר על פולחן האישיות שהוא מוצא בדבריו: 'היתכן לרבינוביץ הבא בשנים, המיושב, לרקוד כלפי איש, שאם גם בעל תכונה מצויינה הוא במחנה רבני ישראל, עדיין אין מן המידה לעשותו בחייו ובפניו לגאון וקדוש, "המתהלך לפני האלהים"?'¹⁴⁷

עדות נוספת מצויה בדברי הזיכרונות המרתקים על תקופת יפו שגולל נחום גוטמן לפני אהוד בן עזר. גוטמן, בנו של הסופר ש' בן-ציון, צייר אפיוודות מעניינות מתקופה פורחת זו בספרות העברית וסיפר את הסיפור הבא:

פעם ישבנו על מרפסת ביתנו בנווה-צדק: אבא, המשורר שמעוני, ברנר ועגנון, ר' בנימין ואו"ר. והנה הגיעה שעת המנחה. ביתנו היה מול ביתו של הרב קוק. הרב קוק היה אישיות נערצה מאוד, הן בעיני הדתיים והן בעינינו אנו. בעיני היה נערץ משום שמצאתי אותו כאדם הכי יפה שפגשתי בחיי. צח-מראה, בעל פנים שלווים ושלמים, תמיד נתון במין עצבות שקטה, טהור-עיניים. באותה ישיבה

145 גליה ירדני, ט"ו שיחות עם סופרים, עין חרוד: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ב, עמ' 57.

146 ש"י עגנון, 'יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו [תשכ"א]', מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן, תשל"ו, עמ' 119.

147 ברנר התכוון למאמרו של או"ר, 'כתר תורה (לצורתו הרוחנית של רבינו ר' אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א)', שפורסם בתוך: אברהם משה לונץ (עורך), לוח ארץ ישראל שמושי וספרותי לשנת תער"ב (12-1911), ירושלים תרע"א, עמ' 51-74. והודפס כקונטרס בשם: כתר תורה: לצורתו הרוחנית של ר' אברהם יצחק הכהן קוק אבי"ד ביפו והמושבות, ירושלים תרע"א. דברי הביקורת החריפים של ברנר על מאמר זה ראו: 'דיקודין', הזמן, כסלו תרע"ב; שב ונדפס: ברנר, כתבים, ג (תשמ"ה), עמ' 693-695. מאמר זה גרוש באיריגוניה חריפה. ברנר מצטט בו הרבה מדברי או"ר, מוסיף סימני קריאה ושאלה המסרסים את הכתוב ומלעיגים עליו. עם זאת, הוא מכבד את אישיותו המיוחדת של חברו הקשיש. או"ר כתב עוד כמה דברי הערכה על הראי"ה, ומסר באחדים ממאמריו 'שמועות' מרבו. ראו: או"ר, כתבים מקובצים, ג: מאמרים, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 44-46, 252, 277-278, 324 (בהערה). כמו כן היה לו חלק בהפצת כתבי הראי"ה ועריכתם. ראו את מחקרו הראשוני של בארי, אוהב ישראל בקדושה, ב, עמ' 283-325; ד, עמ' 15-78.

שישבנו על המרפסת, הציע עגנון לגשת למנחה לבית הרב קוק. כמה מן הנוכחים התנגדו: 'הרב קוק הוא דתי. אנחנו לא דתיים'. גם ברנר היה בין המתנגדים. בכל זאת קמו עגנון ור' בנימין ואז"ר ויצאו בקבוצה והלכו אל בית הרב קוק, ואחר-כך ליווהו לבית-הכנסת. ברנר לא הלך עימם, אלא צעד במרחק-מה מאחוריהם, כשהוא מכניס כפות-רגליו בדיוק בעקבות פסיעותיו של הרב קוק. זה עשה עלי רושם גדול. חשבתי אמנם שזה ילדותי, ועם זאת ראיתי בכך כמין סמל. עוד היום נדמה לי שזה סמל. וכשהיה הרב קוק הולך לבית-הכנסת, הייתי בכוונה צועד מאחוריו ומשקיע גם אני את כפות-רגליי בעקבות-רגליו. כל כך הערצתי אותו.¹⁴⁸

יש המספרים כי בשעת משבר רצה ברנר לבוא אל הראי"ה ולשאול אותו מספר שאלות, אך הפגישה לא התקיימה כי באותה עת לא היה הראי"ה בארץ.¹⁴⁹ לא ניתן ללמוד הרבה מסיפורים מעניינים אלה, ונראה שכל סיפור מגלם את רוח אומרו.¹⁵⁰ ברור שהמרחק בין הראי"ה קוק לברנר היה רב, ולא הצטמצם במפגש פנים אל פנים. רובד נוסף במפגש זה מתגלה בביקורת של ברנר על ספרי הראי"ה ועל פועלו הציבורי.

ביקורת ספרות: ברנר על הרב קוק

ברנר כתב לאורך השנים כמה רשימות ביקורת מרתקות על ספריו ומאמריו של הראי"ה, החושפות הרבה מלבטיו של הסופר במפגש עם דמותו של הראי"ה. בדברי ביקורת אלה מתגלה בכל עונו יחסו של ברנר כלפי הדת והמסורת.¹⁵¹ תגובות אלה אינן יוצאות דופן

148 נחום גוטמן (סיפור וצייר) ואהוד בן עזר (כתב), בין חולות וכחול-שמים, תל-אביב: הוצאת יבנה, תשמ"ז, עמ' 88. קטע זה פורסם גם בספרו של אהוד בן עזר, ברנר והערבים, הוד השרון: הוצאת אסטרוטלוג, 2001, עמ' 137-138. השו: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ה, עמ' 76-78. על סיפור זה ראו גם אצל באר, גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 109-110.

149 שמואל הכהן אבידור, האיש נגד הזרם, ירושלים: הוצאת אורות, תשכ"ב, עמ' רפג. קשה לבדוק את אמיתות הדברים בספר זה, הכתוב ברוח רומנטית וללא ציון מקורות.

150 דוגמה מרתקת של עיצוב הויכוח האורתודוקסי מצויה בעיבוד של עדות הרצי"ה ושל עדות עגנון בסיפור אחד: זמספרים שסופר אחד, י' ח' ברנר שמו, היה טובב במסדרונות ישיבת הרב בירושלים, אחד שיחת הסעודה השלישית, והיה קורא בקול: אור, אור, אור יש במקום הזה, אור אין סוף'. ראו: יואב אלשטיין וחסידי כהן, הראי"ה: תולדות הרב אברהם-יצחק הכהן קוק זצ"ל ופעלו, תל-אביב: הוצאת מורשת, 1961, עמ' 22. לסיפור זה אין כמוהו כל יסוד במציאות. השו: משה צבי נריה, חי הראי"ה, תל-אביב: הוצאת מוריה, תשמ"ג, עמ' רכו, רסה-רסו. ראו גם את סיפורו של שלמה שבא ('ברנר בחיקו של אלהים', דבר, י"ח ניסן תש"ס, עמ' 10-11, 18), המשלב בין עובדות היסטוריות לפרי דמיונו ומתאר את המתח בין הרב קוק לברנר ואת ההערכה ההדדית ביניהם.

151 דיון מעניין על הראי"ה בעיני ברנר ראו: שניידר, עולם המסורת היהודית בכתבי יוסף חיים ברנר, עמ' 140-150.

וגם אינן מלמדות כי ברנר עקב בעניין אחר כל מילה היוצאת מבית מדרשו של הראי"ה, כפי שמציינים מקצת החוקרים, ובייחוד יוצאי בית מדרשו של הרצי"ה. מדובר בחלק קטן מרשימות הביקורת שכתב ברנר, שעקב אחר כל המתרחש ביישוב היהודי בארץ ישראל. עם זאת, אין ספק שהדברים מעניינים.

ברצוני להביא כפתיחה לסעיף זה את דברי ברנר על כך כ של כתב העת 'השילוח' (תרס"ט), משום שיש בדברים אלה, האופייניים מאוד לברנר בתקופה זו, ללמדנו על הרקע של רשימות הביקורת השונות שכתב על הראי"ה. בפתח מאמר זה, 'רגשים והרהורים: על "מחפשי אלהים"' (הפועל הצעיר, תמוז תרס"ט), כתב ברנר:

זה כמה שנים שנתרחקתי מעל אדמת רוסיה ואין אני בקי בזרמים האחרונים שבספרותה ובחיים הקולטוריים של האינטליגנציה שלה. אולם מצילילי ההדים המגיעים לפעמים אלי, הריני למד, שרבו שם בתוכה עכשיו 'המחפשים הריליגיוזיים', 'המבקשים דבר ה', 'השואפים אל אלהים', 'המוצאים את אלהים' [...] מבלי שתהא לזה, כמובן, השפעה על חייהם ואפילו כחוש השערה [...] במאמרים דנים הם על המסתורין הדתיים והגעגועים המוסריים והמרידה בשכל ובעולם על מנת לשוב ולקבל פני היושב בסתר עליון, וכמו כן בשעת האכילה והשתיה והשיעורים והקריאות הציבוריות ובין מערכה למערכה בתיאטרון מדברים על המסתורין הדתיים והגעגועים המוסריים – וגומר. [...] סופר נאור, מודרני, הבא ומדבר לנו בדעה צלולה על בקשתו את האלוהים, על געגועיו לאלוהים, על מציאותיו באלוהים – מה פני איש כזה בעינינו, אם לא של בדאי, של בדאי גמור?¹⁵²

לדבריו, אמנם הוא עצמו אינו הולך רק על פי 'השכל הישר' ויודע הוא את ערכה של הנשמה, מזה, ואת 'הקושי שבחיים ושבצירופי החיים' ו'מרהקדרות של ההווה בלי אלוהים', מזה. אך אין הוא מבין כלל איך אנשים 'המתאמרים לנאורים' מדברים 'על-דבר איזה פיקציה – פיקציה בכל המובנים – שהם מחפשים אחריה ומתגעגעים אליה ומוצאים אותה, על-דבר איוז פיקציה דמתקריא אלוהות'.¹⁵³ וכך ממשיך ברנר עוד ועוד ברוח ניטשיאנית מובהקת, עד שהוא כותב: 'הטרם נדע, כי מתו, מתו האלים, כל האלים? כן, מתו בשבילנו, מתו לעולמים, ואתם גם חוקיהם, פקודיהם ו"מצוותיהם המעשיות"...'¹⁵⁴ בתוך כך הוא מבקר את מאמרו של יוסף קלוזנר, 'העברי הצעיר', שהודפס בחוברת זו.¹⁵⁵ בסוף דבריו על מאמר זה, שאותו הוא מכליל בזרם שתיארנו לעיל, אומר הוא בלעג:

152 ברנר, כתבים, ג (תשמ"ה), עמ' 369–370.

153 שם, עמ' 370.

154 שם, עמ' 371.

155 יוסף קלוזנר, 'העברי הצעיר', השלח, כ (תרס"ט), עמ' 401–406. בכך זה נדפס גם מאמרים על החסידות מאת מרדכי בן יחזקאל ודוד כהנא, ונראה כי גם אליהם כיוון ברנר את חציו.

'המאמר הדתי הזה, שאם למחוק ממנו שנים שלושה מבטאים ארעיים, היו סופרי "הניר" שלנו, עם האב"ד קוק בראשם, חותמים עליו בשתי ידים, יחד עם החשש, שלא יחשדוהו, כי נסחף בורם של הספרות הלוועזית'.¹⁵⁶

הביקורת הראשונה שכתב ברנר על יצירה של הרב קוק כלולה בביקורת על הקובץ הספרותי 'הניר', שנוסד בידי הראי"ה ונערך בידי אז"ר.¹⁵⁷ במאמר זה הוא מבקר גם את העיתונים 'חבצלת' ו'הצבי'. את 'הניר' הוא מבדיל משני האחרים בכך שכאן 'אין כבר אותה התגלות-הלב של כתבני ה"חבצלת" המגונים והצבועים. כאן כבר משמשות אורתודוכסיה והשכלה ביחד, והפוזומקאות הקדושים שעל עקבות הצביעות בת-ההכרח נתונים בסנדלים אירופיים. הסגנון מתנהל בכבודות, למשנה אין סדר, אבל – "היתה רוח אחרת".¹⁵⁸ בתוך כך הוא מזכיר את המאמר 'דרך התחיה' של הראי"ה שפורסם בקובץ 'הניר',¹⁵⁹ ולאחר שהוא מצטט קטעים מספר מתוכו, מוסיף סימני שאלה לענגיים ומילות קישור, הוא חורץ את המשפט הבא:

ותיתי לו לרבנו אברהם יצחק הכהן, שאחרי כל הנחותיו המבולבלות וחזונויות המופרכים, שכולם אינם אלא תולדת הלך נפש קרועה לשנים (למרות אופטימיותה החיצונית, שהיא טובעת בעולם-האור...), ואחרי כל נבואותיו המסתוריות, שאוי לה ל'התחיה' אם עליהן תשליך יהבה – הוא מסיים בפסוק: 'צדיק באמונתו יחיה'. אכן את זה אנו שומעים ואת זה יבינו גם בני הקהילה היפואית. אפס כי או רק למותר הם כל הפטפוטים שב'הניר', מעין 'מעשי בראשית והאדמתנות', ואין מקום לכל הפרכוסים שב'אחדות ושניות', ואין צורך בכל הכרזורים שב'מהות הכפירה'...¹⁶⁰

156 ברנר, כתבים, ג (תשמ"ה), עמ' 374.

157 הניר (קובץ ספרותי, יוצא לאור ע"י חובבי הספרות באה"ק), חוברת א (ירושלים תרס"ט). י"ח ברנר, 'בעתונות ובספרות', הפועל הצעיר, אדר תרס"ט; שב ונדפס, כתבים, ג, עמ' 319–327. הראי"ה תלה בקובץ זה תקוות גדולות וראה בו התחלה של החייאת הספרות הדתית בארץ ישראל. בחוברת הראשונה הודפסו מאמרים של כמה מהמקורבים אליו: יעקב משה חרל"פ, המקובל פנחס הכהן לינטופ, שם טוב גפן ואז"ר. על חשיבות הוצאת הקובץ בעיני הרב קוק ראו: אגרות הראי"ה, א, אגרת קפ, י' טבת תרס"ט, עמ' רלו; אגרת קפג, עמ' רלט; אגרת קפד, עמ' רלט-רמב; אגרת קפה, עמ' רמב. על ניסיון להוציא קובץ שני ראו את אגרות בנימין מנשה לויין אל הרב קוק מהשנים תר"ע-תרע"א. מכתב גנוים, תעודה א" 44595 / 38; נדפס בתוך: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ב, עמ' 277–278; 'ממכתבי הרב'ם לויין להגרא"י קוק וצ"ל', במישור, שנה ו, גיליון רנא-רנב (ה' סיוון תש"ה), אגרת ד, עמ' ה.

158 ברנר, כתבים, ג (תשמ"ה), עמ' 320–321.

159 המאמר שב ונדפס: מאמרי הראי"ה, עמ' 1–9. על תוכן המאמר הרחיב הרב קוק במספר מכתבים, ראו: אגרות הראי"ה, א, אגרת קצד, עמ' רמט-רנ; אגרת רסו, עמ' שא-שה; שם, ב, אגרת שעה, עמ' עמ' לג-לה.

160 ברנר, כתבים, ג (תשמ"ה), עמ' 324–325.

את המאמר מסכם ברנר במילים הבאות, המעודדות לעומת הדברים הקודמים: 'ב'הניר' אשר לפנינו יש לפעמים שמרגישים אנו בסופריו – ביחוד בשורות ידועות של הרב קוק – כי דברים לנו עם בעלי-נפש, ונפש סוערת, הומיה – שלולית, אשר סער בה והיא מכה גלים...'¹⁶¹

על מאמרו של הראי"ה 'טללי-אורות: השקפה על טעמי המצות', שפורסם ב'תחכמוני',¹⁶² כותב ברנר ברשימת ביקורת אחרת:

איך שיהיה, גם בתוך האורתודוקסיה שלנו, כפי הנראה, יש זרמים שונים – ומִרְרָן תצא תורה. צר רק על איבוד-הכוחות. הן אלמלי היתה צורתן של מאמרי ה'תחכמוני' קצת יותר מודרנית, ובפרט מאמרו של הרב קוק, אלמלי היה יותר בהיר בסגנונו, היו אלה יכולים, בלי ספק, למצוא מקום 'בכבוד גדול' בירחוננו היחיד, שיש והוא נעשה לכלי מחזיק תשובה לישראל.¹⁶³

על סגנון כתיבתו של הראי"ה לועג ברנר גם במקום אחר.¹⁶⁴ עוד ביקורת של ברנר, הטומנת בחובה היבטים מורכבים יותר, היא ביקורתו על הקובץ 'התרבות הישראלית'.¹⁶⁵ את הקובץ ערך או"ר, ונראה כי גם להרצי"ה היה חלק במלאכה. את דבריו פותח ברנר במילים: 'לא מחשבותיהם של בעלי הקובץ הוזה מחשבותינו ולא דרכיהם של בעלי תרבות ישראלית זו דרכינו' וכו'. בקובץ זה פורסם מאמרו של הראי"ה 'זרעונים',¹⁶⁶ וגם אותו

161 שם, שם. וראו את ניתוח ביקורתו בתוך: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ב, עמ' 52–62. השוו לתגובתו המעניינת של אחד-העם 'להניר' במכתב אל או"ר: אריה סימון ויוחנן פוגרבינסקי (עורכים), אגרות אחד העם, כרך רביעי: 1906–1911, מהדורה מחודשת ומורחבת, תל-אביב: הוצאת דביר, תשי"ח, עמ' 187–188. וראו כנגד את דברי ח"נ ביאליק באגרת אל או"ר, פישל לחובר (עורך), אגרות חיים נחמן ביאליק, כרך שני: תרס"ז–תרפ"ג, תל-אביב: הוצאת דביר, תרצ"ח, עמ' עח.

162 תחכמוני (מאסף מדעי וספרותי, ספר ראשון, ברן תר"ע); שב ונדפס: מאמרי הראיה, עמ' 18–28. הקובץ נערך בידי בנימין מנשה לוינ. מאמרו של הרב קוק עבר עריכה משמעותית בידי לוינ ומשה זיידל. ראו: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ב, עמ' 274–277.

163 ברנר, 'בעתונות ובספרות', הפועל הצעיר, כסלו תרע"א; שב ונדפס: ברנר, כתבים, ג (תשמ"ה), עמ' 515.

164 כך כותב ברנר על דברי הראי"ה בקובץ ירושלים, חוברת א, יפו תרע"ג. ראו: ברנר, כתבים, ד (תשמ"ה), עמ' 1076.

165 התרבות הישראלית (קובץ ספרותי-מדעי, ספר ראשון, יפו תרע"ג). הקובץ יצא מטעם 'אגודת התרבות הישראלית' שנוסדה בשנת תרע"ב בידי הרצי"ה, ישראל חבס, או"ר ואחרים, ברוח חוונו של הראי"ה. הביקורת של ברנר הודפסה תחילה ב'האחדות', כסלו תרע"ד; שב ונדפס: כתבים, ד, עמ' 1093–1095.

166 המאמר 'זרעונים' נערך בידי או"ר והרצי"ה מתוך שני פנקסים של היומנים. ראו: הרצי"ה, צמח צבי, אגרת יט, עמ' נז. סמדר שרלו טוענת בהקשר למאמר זה של הראי"ה, ש'מסתבר כי בכתיבת פסקאות אלה ראה הרב קוק מול עיניו את ברנר וכתביו להשקפה' (שרלו, 'העו והענווה', עמ' 367). ראו גם: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ב, עמ' 62–68.

'קורע' ברנר בתערו החד. מדבריו עולה הפער הגדול בין שני ההוגים, מזה, אך גם הקרבה הנפשית הגדולה ביניהם, מזה:

גם השקפת־העולם הרוממה (בכל הכרת אחריות הדבר הננו מדגישים מלה זו!) המבוטאה בכל 'זרעוניו' של מרן רבי אברהם יצחק הכהן קוק שבספר הזה מופרכה היא לגבי דידן, המשפילים לשבת ולראות. מקום־מנוחתנו אנו אינו 'רק באלוהים', ובכלל לא נדע מקום־מנוחה, ואף כבר לא נבקשהו. 'הטירוף הקלעי' עושה בנו את פעלו בכל תוקף. הרי הישיבה בפנים־ההיכל היא גם לדידיה, לבעל־האורה, רק 'מצב ארעי', ומלנוח אתו אחר כך 'בחצרות ה' – מוטב להיקלע במדור התחתון של האגנוסטיקה! יתר על כן, יש שאנחנו איננו מאמינים גם במנוחתו הוא גופא. מי שכתב את הפרק 'הנשמות של עולם־התוהו' ו'סורים ממרקים' הוא מעיד על עצמו שכלל וכלל לא זרים לו פירכוס־הנפש של הכופרים וה'מהרסים', כי אם אדרבה ואדרבה...¹⁶⁷

לאחר שברנר מצטט מתוך המאמר הוא כותב: 'ושוב: אף כאן הדבר מגיע לידי סינתזה, אבל מסינתזות צולעות על ירכן שכאלו טוב כי נתע במחשכי האנטיותות! – '168 עם זאת, הוא משבח את סגנונו הספרותי של הקובץ, ובכלל זה את מאמרו של הראי"ה: 'כך לא ידברו אנשים מן השוק; כך ידברו הוגים מעמיקים!¹⁶⁹

בתוך סקירות אחרות של ברנר על עניינים שונים מפוזרות גם הערות עוקצניות על פועלו ההלכתי של הרב קוק, כמו למשל על הקפדתו כי על הפועלים לפעול על פי חוקי הדת,¹⁷⁰ דעותיו בעניין השמיטה,¹⁷¹ החינוך הדתי,¹⁷² ועוד. מהדברים שהבאנו בסעיף זה ניתן לראות כי ברנר לעג וזלזל בפועלו הספרותי וההלכתי של הראי"ה קוק, אם כי העריך את דמותו והבדיל אותו משאר הרבנים בארץ ישראל. ניתן לסכם את דעתו של ברנר באמירה שכתב בשולי אחד ממאמריו בשנת תרע"ד: 'גם את הרב קוק היינו מכבדים אלמלא היה בעל־דת מתחכם, ואלמלא עשה את הדת כלי־שרת לשאיפות קליריקאליות של אחדים מ"נכבדי" יפו!¹⁷³

167 ברנר, כתבים, ד (תשמ"ה), עמ' 1093–1094.

168 שם, עמ' 1094.

169 שם, עמ' 1095.

170 שם, ג, עמ' 587.

171 שם, עמ' 934–935 בהערה.

172 שם, ד, עמ' 1162.

173 שם, עמ' 1169.

'שמונה קבצים' כ'פנקס רשימות ורשימים':

רמיזות למאורעות התקופה

כאמור, תקופת יפו וזמנה לראי"ה אתגרים שונים, והוא היה מעורב באופן זה או אחר בפולמוסים שונים בני התקופה: פרשת חילול השבת, המכונה 'פרשת עין גנים'; פרשת השחיטה; הפולמוס על השמד בעקבות מאמרו של ברנר – 'מאורע ברנר'; הוויכוח על ה'קולטורה'; הדיונים על צביון 'הגימנסיה העברית' ויחסה לדת, ועוד. הראי"ה התייחס לסוגיות אלה בתזכירים, איגרות ומאמרים רבים, שכבר נדונו בהרחבה במחקר.¹⁷⁴ התייחסויות למאורעות אלה ניתן למצוא בניתוח מדוקדק של 'שמונה קבצים'. אזכיר כאן רק נושא אחד, והוא ההתייחסות, העקיפה והישירה, בפסקאות שונות לוויכוח בשאלת ה'קולטורה', שנבע וניזון מ'מאורע ברנר'.¹⁷⁵ אמנם אין כאן אזכור של ברנר אך בולט הדיון הסמוי עם דעותיו. באי הזכרת שמו של ברנר עלינו לקחת בחשבון שני דברים: בקבצים כמעט לא מוזכרים שמות; והיומנים שהודפסו מקיפים רק את השנים תרס"ד–תרע"ט. דברים אלה צריכים כאמור עוד ליבון ומחקר מעמיק.¹⁷⁶

אחרי מות ברנר: השפעת סופרים עברים על הראי"ה

קשה לענות על השאלה האם השאיר מותו של ברנר רושם על הרב קוק, כשם שהשאיר על שכבות רבות בציבור בארץ ישראל. מכל מקום, על פי עדויות עקיפות ניתן לראות כי הראי"ה העריך מאוד את דמותו, הערכה שעוצבה באמצעות סופרים והוגים שעמדו בקשר עמו. מן העדויות של סופרים אלה עולה תמונה אחת: ברנר היה אכול שלהבת-יה. אציג עדויות אלה ולאחר מכן אעמוד על הקו המאחד אותן.

הראשון הוא ש"י עגנון, שכתב מאמרי הערכה מרתקים הן על הראי"ה¹⁷⁷ הן על ברנר,¹⁷⁸ ועמד בקשרים הדוקים עם שניהם. סביר להניח כי בשיחותיו עם הראי"ה עלתה גם דמותו

174 ראו: דוד כנעני, העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת (מחברות חקר, 4), תל-אביב: המכון לחקר עבודה וחברה, ספרית פועלים, תשל"ז, עמ' 112–121; יעקב דנין, הרב קוק וההתיישבות החילונית: מסעות ומגעים, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, תש"ם, עמ' 49–61; יוסי אבנרי, 'הראי"ה קוק: תדמית בתהליכי התגבשות', אליעזר דון יחיא, אלה בלפר ומשה חלמיש (עורכים), מחקרים בציונות תתית ובמשפט עברי מוגשים לכבודו של ד"ר זרח ודהפטיג (ספר השנה של ברא"ל, כח–כט), רמת-גן תשס"א, עמ' 161–187; מוטי זעירא, קרוצים אנו: ויקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי, תשס"ב, עמ' 167–175, 184–200; וכן המאמרים המוזכרים לעיל בהערה 140.

175 ראו: בעז אופן, מפתחות לכתבי הראי"ה, רמת-גן: הוצאת רעות, תשס"ב, עמ' 262; צוריאל, אודות הראי"ה, ד, עמ' 252.

176 על ראיית הקבצים כיומן שרשמי התקופה ניכרים בו רמז כבר בארי, זמן רב לפני שפורסמו 'שמונה קבצים' (אוהב ישראל בקדושה, ב, עמ' 250).

177 ש"י עגנון, 'פתיחה'. על הרב אברהם יצחק הכהן קוק וצ"ל [תשכ"ו], מעצמי אל עצמי, עמ' 181–192.

178 עגנון, 'יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו [תשכ"א]', שם, עמ' 111–141.

של ברנר, אף על פי שעגנון לא כתב על כך מפורשות. במאמרו על ברנר מודגשת אישיותו של ברנר על פני כתביו.¹⁷⁹

דברים מפורשים על דמותו של ברנר בעיני הרב קוק מוסר ר' בנימין, בכתבו כי שמע מאת הראי"ה את הדברים הבאים: 'ברנר היה בעל נשמה גדולה והתלבט ביסורי נפש קשים [...] או"ר והמשורר יוסף צבי רימון סיפרו לי עליו רבות. פעם נפגשתי עם ביאליק ביערות-הכרמל וסיפר לי כי ברנר יוקד כולו באש אהבה לישראל, ונשרף בצערם של ישראל'.¹⁸⁰

בעיבוד הספרותי של חיי הראי"ה, 'האיש נגד הזרם', מעשה ידי שמואל אבידור הכהן, מצויר ציור שאמת ובדיון משמשים בו בערבוביה. אך אולי ניתן בכל אופן ללקט מכאן מסורות שנשתמרו בעל פה. באחד הפרקים המחבר מגולל שיחה בין ר' בנימין לראי"ה, ואלה מקצת הדברים:

'זכורני שביקרתם או אצלי ביפו' – אמר הרב – 'מלבד כבודו ואז"ר היה אז עוד אחד'.

'נכון' – אישר ר' בנימין – 'גם יוסף חיים ברנר ז"ל היה עמנו. תחילה סירב בתוקף

179 על קרבתו לראי"ה כתב עגנון במספר מקומות בהדגישו את העובדה כי הראי"ה קרא את כתביו. ראו: ירדני, ט"ז שיחות עם סופרים, עמ' 57. ובמכתב משנת תשכ"ד אל אונגרפלד, בתוך: משה אונגרפלד, ביאליק וסופרי דורו, תל-אביב: הוצאת עם הספר, תשל"ד, עמ' 198. הברמן מוסר כי עגנון אמר על הראי"ה 'כי הוא חד בדרא, אבל אין הדור ראוי לו', א"מ הברמן, 'שיחות עם ש"י עגנון', מסכת סופרים וספרות: תולדות סופרים וחוקרים, דברי ביקורת, מאמרים ורשימות, ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשל"ו, עמ' 132. עיינו גם: הג"ל, 'מפי ש"י עגנון', שם, עמ' 135, 137. עוד על קשר זה ראו: אברהם ביק (שאו"ל), 'הרב הכהן והסופר הלוי: דמות הרב בכתבי ש"י עגנון', הגות בראי"ה: עיונים במשנת הרב קוק, ירושלים: הוצאת רושם, תשל"ל, עמ' 53-56; באר, גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 51, 133-134, 195, 310-312; דן לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה, ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן, תשנ"ח, על פי המפתח; בארי, אוהב ישראל בקדושה, ד, עמ' 139-156; וראו עוד את דברי הרצי"ה על הקשר בין עגנון לראי"ה בתקופת יפו, שם, עמ' 174. עם מות הראי"ה כתב עגנון לדב סדן: 'גם פטירת הרב ז"ל דכדכה אותי הרבה. מימי לא בכיתי כל כך הרבה ומימי לא ראיתי התעוררות עצומה כזו. חבל שכל הרגשות הגדולות והישרות שנתרגשו בפטירתו לא ימצאו תיקון בעולם הכתב. יש רוצים לכתוב ואינם יודעים חכמת הכתיבה ויש יודעים ואינם כותבים. ברור לי שה כמה דורות לא היה לישראל גאון וצדיק כמותו וקרוב בעיני שכמה דורות יעברו עד שנמצא תמורתו'. ראו: ש"י עגנון, מסוד חכמים: מכתבים 1909-1970 (עגנון, ברנר, ביאליק, לחובר, כצנלסון, סדן), ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן, תשס"ב, עמ' 236. הרצי"ה פנה לעגנון שיתווך בינו לבין 'הוצאת שוקן' בעניין הוצאת כתבי אביו. ראו: נריה גוטל, 'בין הרב צ"י קוק לש"י שוקן וש"י עגנון בתווך', יצחק אלפסי וגאולה בת יהודה (עורכים), יובל המאה של המזרח: מאמרים ומחקרים במלאת מאה שנה למורחיו, תרס"ב-תשס"ב (סיני, קכט-קל), ירושלים תשס"ב, עמ' תיב-תיט.

180 מצוטט בתוך: רו, מלאכים כבני אדם, עמ' 353. לצערי לא עומד לנגד עיני, לעת עתה, מאמרו המקורי של ר' בנימין.

להכנס. "מה לי ולרבנים?" טען. או"ר הרבה להפציר בו והוא נכנס. שנים אחדות לאחר מכן סיפר לי ברנר, כי באחד הלילות הלך בעצמו לבקר את כבודו, רוחו הציקה לו והוא ביקש לשמוע דברי נחומים מפיו ואז הוגד לו שכבודו יצא לחוץ-לארץ ואינו יכול לשוב מפני המלחמה. כאשר שמע שכבודו חזר והוא יושב בירושלים, התכונן לעלות אליו ולבקר, היה בידי פתק של שאלות, שרצה להציג בפני כבודו. אבל, המוות הקדים אותו, והוא נרצח'.

'הוא היה בעל נשמה גדולה והתלבט ביסורי נפש קשים' – אמר הרב – 'או"ר והמשורר ר' יוסף צבי רימון, סיפרו לי עליו רבות. פעם נפגשתי עם ביאליק ביערות-הכרמל וסיפר לי, כי ברנר יקד כולו באש אהבה לישראל ונשרף בצערם של ישראל. גם ר' הלל צייטלין דיבר עמי אודותיו. ר' הלל סבור, כי לו היה מוצא לו ברנר מדריך נאמן, היה חוזר במלוא לבו ליהדות'.

'הוא וצייטלין היו חברים בהומל, צייטלין שב לאלקיו, ההיה גם ברנר שב?' שאל ר' בנימין וארשת של רצינות עתה את פניו. 'אפשר והיה שב' – שח הרב ושקע בהרהורים. לפתע התעורר, כמו מתוך תרדמה עמוקה, ואמר: 'עכשיו שמת על קידוש השם בוודאי שכשר הוא'.¹⁸¹

קשה לברר את האמת בסיפור האחרון. עם זאת, עולה ממנו באופן ברור כי אישים נוספים שוחחו עם הראי"ה על ברנר: ר' בנימין;¹⁸² או"ר, שכבר ציינו קודם את קרבתו לראי"ה קוק ולברנר;¹⁸³ המשורר יוסף צבי רימון;¹⁸⁴ הלל צייטלין; יעקב מלכוב; ביאליק;¹⁸⁵ ואולי

181 הכתן אבדור, האיש נגד הורם, עמ' רפג.
182 ר' בנימין כתב כמה מאמרים מעניינים על הראי"ה: 'הרב קוק ז"ל (נרשם בשעתו אגב עיון בספרו "אגרות ראייה") [על 'אגרות ראייה', תרפ"ג], פרצופים: רשימות ומאמרים, ב, תל-אביב: הוצאת מצפה, תרצ"ו, עמ' 125-133; 'הרב ז"ל (שרטוטים)', ההד, שנה כה, חוברת יא-יב (אב-אלול תש"י), עמ' א-ב. הוא פרסם גם אגרת משלו אל הראי"ה ואת תשובת הראי"ה אליו, משנת תרצ"ד, ההד, שנה תשיעית, חוברת י (תמוז תרצ"ד), עמ' ד. בירחון 'ההד' פורסמו קטעים רבים משל הראי"ה ומי שהביאם לדפוס היה ר' בנימין. רשימת המאמרים האלה ראו: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ה, עמ' 382, 423. ראו עוד: ביק (שאול), 'שלושה כתרים: דמות הרב בספרות העברית', הגות בראי"ה, עמ' 64-68.

183 עליו ועל הקשר שרקם עם הראי"ה, נוסף על חיבוריו על הרב קוק שכבר הוזכרו, ראו: ר' בנימין, 'אלכסנדר ויסקינד רבינוביץ', משפחות סופרים: פרצופים, ירושלים תש"ך, עמ' 202; רו, מלאכים כבני אדם, עמ' 351-352; בארי, אוהב ישראל בקדושה, ד, עמ' 15-78 (המביא אגרות רבות וכן נוסח גנוז שערך או"ר למאמר 'למהלך האידיאות בישראל'); צוריאל, אוצרות הראי"ה, א, עמ' 423, 470. הרצי"ה מציין בריאיון שנערך עמו כי מצויים אצלו עשרות מכתבים של או"ר אל אביו (במערכה הציבורית, עמ' לח). צילום של שתי אגרות מהשנים תרפ"ג ותרפ"ה ראו: ידיעות גנים, כרך ד, שנה 8, חוברת 71 (אלול תש"ל), עמ' 662, 665. על הקשר בין או"ר לברנר ראו: או"ר, יוסף חיים ברנר: חייו ותכונתו האישית והספרותית, יפו תרפ"ב; הנ"ל, כתבים מקובצים, ג: מאמרים, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 28, 61-62, 457-458. ש"י עגנון תיאר את הקשר ביניהם במילים הבאות:

גם אחרים.¹⁸⁶ כולם העריצו את הראי"ה מזה ואת ברנר מזה. העדויות שהבאנו לעיל מבוססות על דברים שבעל פה. בידנו שתי עדויות שהראי"ה קרא טקסטים על ברנר וכנראה גם משל ברנר. הראשונה מצויה באחד ממאמריו של הלל צייטלין, והשנייה, מפי הרצי"ה, קשורה ליעקב מלכוב.

במאמרו 'בין שני הרים גדולים' מתאר צייטלין את פגישותיו עם הרב יוסף חיים זוננפלד ועם הראי"ה בארץ ישראל בשנת תרפ"ה:

כשביקרתי אחר־כך את הרב קוק וצ"ל, הגדתי לו, שאינני רואה ב'עומק' אותם הפלאים שהוא, הרב, רואה בו ושהיחס של החלוצים החופשיים אל הדת מעליב ומחפיר מאד ושעל כן אינני מבין מדוע הוא, הרב, מרבה כל כך לשבח את הבונים ההם.

– קראתי את מה שכתבת אחרי מותו של ברנר – היתה התשובה.
– ומה זאת תשובה על שאלתי?

– כן. קראתי כל מה שכתבת על ברנר, וברנר כתב הרבה דברים שהכאיבו לב כל איש יהודי חרד על דתו...

'לא היו בספרותנו, שני הפכים כברנר ואו"ר [...] אעפ"כ משוכים היו שני הסופרים זה אחר זה. או"ר מחמת שהליכותיו של ברנר מיושבות היו וברנר מחמת הפשטות שבאו"ר' (מעצמי אל עצמי, עמ' 118–119).

184 יוסף צבי רימון שמע תורה מהראי"ה עוד ביפו וישב מאוחר יותר בישיבתו בירושלים. ראו: ר' בנימין, 'יוסף צבי רימון', משפחות סופרים: פרצופים, עמ' 162–168. ר' בנימין כותב כי 'המאורע הרוחני הגדול בחיי רימון היתה פגישתו עם הרב קוק, [...] כמה משירות רימון ראויות להינתן כהערות־שוליים לדברי הרב [...] שירי רימון הם לעתים פירוש לדברי הרב' (עמ' 165). וראו עוד: משה צבי נריה, ליקוטי הראי"ה, ג, כפר הרואה תשנ"ה, עמ' 224–234; צוריאל, אוצרות הראי"ה, א, עמ' 502; צבי לוח, שידת יוסף צבי רימון: מונוגרפיה, תל־אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 9–10; את דברי בנו, דוד רימון, 'חיי אבי', שם, עמ' 186–189; ואת דברי אחיו, יעקב רימון, 'צ'רור זכורות על אחי י"צ רימון: במלאות חמש שנים לפטירתו', מאזנים, יח (תשכ"ד), עמ' 317–319. רימון כתב שתי חוברות על הראי"ה: משורר היהדות (לדמותו הרוחנית של הרב א. י. קוק), יפו: דפוס אחדות, הוצאת הועד המרכזי, תרע"ט; ר' אברהם הכהן קוק ורעיון התחיה, ירושלים: דפוס פתחיה, ספרית תקוה, תרפ"ד. שתי החוברות כונסו יחד תחת הכותרת: 'רבי אברהם יצחק הכהן קוק', בתוך: י"צ רמון, עצי חיים: דברים על גדולי האומה, א, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תש"ו, עמ' 98–125. וראו גם הנ"ל, 'שלשה' (הגאון קוק, הישיש או"ר, הפייטן ענגנון), ההד, שנה תשיעית, חוברת י (תמוז תרצ"ד), עמ' ל–לב.

185 על הקשר של ביאליק עם הראי"ה ועל ההתכתבות ביניהם ראו: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ד, עמ' 79–138; שם, ה, עמ' 32–35; ביק (שאו"ל), 'המשורר ו"אורות התשובה" (שירת ביאליק לאור כתבי הרב)', הגות בראי"ה, עמ' 49–52. בשיחותיו המאוחרות הדגיש הרצי"ה פעמים מספר את הערכתו לביאליק. ראו למשל: חייקין, גדול שמושה, א, עמ' 41, פסקה קס; הרצי"ה, במערכה הציבורית, עמ' לט–מ; הנ"ל, אישים מכאן ומכאן, עמ' 2–3, 5; הנ"ל, הספרות החדשה, עמ' 10–12. 186 ראו: ביק (שאו"ל), 'בין תורה לתיקון: י. ח. ברנר והרב קוק', הגות בראי"ה, עמ' 57–63.

– ברנר – שאני...

– ובין בני 'עין-חרוד' והדומים להם יש ברנרים רבים, גדולים וקטנים...
 – אבל, השיבותו לו, 'בהדי כבשי דרחמנא למה לך'...
 – לא, ענני הרב, אין הדבר כן. דווקא – 'כבשי דרחמנא'... אין עתה שנים ככל השנים שקדמו להן... חיים אנו לא רק בתקופה של 'עקבתא דמשיחא', כי אם רואים אנו לפנינו התחלתם של ימי המשיח עצמם. עתה צריך להשקיף ולהביט לא רק בנשמותיהם של בני אדם ולא למראה עיניים נשפוט עליהם, כי אם על פי שאיפת הגאולה ועל פי המעשים אשר הם עושים לטובת הגאולה...

כשארנו הדברים על עניין החיצוניות והפנימיות שבנשמות הראה לי הרב מקום אחד ב'תיקוני הזוהר', שבו נאמר שדורו של משיח יהיה 'ביש מבחוח וטב מבפנים'.¹⁸⁷

מדברים אלה למדים אנו כי הראי"ה קרא את מאמרו של צייטלין על ברנר ב'התקופה',¹⁸⁸ וכי ראה את בני דורו 'חופשיים' כ'ברנרים קטנים', היינו, אנשים שהאמת בוערת בלבם. כמו כן למדים אנו כי קרא את דבריו של ברנר 'שהכאיבו לב כל איש יהודי חרד על דתו', וככל הנראה קרא את רשימות הביקורת של ברנר על 'הניר' ו'התרבות הישראלית', ואת המאמר 'על חזיון השמד' ב'הפועל הצעיר'.¹⁸⁹

על כך יש להוסיף שבמכתבו של הרצי"ה אל מנחם פוננסקי משנת תרצ"ז הוא עונה לבקשתו של פוננסקי להמציא לו מכתבים של ברנר, שאולי נמצאים ברשותו. הרצי"ה ענה כי אין בידו מכתבים כאלה אך ייעץ לו לחפש בגנוזיו של יעקב מלכו, שכתב חוברת על ברנר. חוברת זו של מלכו, שכבר הוזכרה לעיל, מבליטה את ברנר כ'קדוש' ו'חוזר בתשובה'. אם קרא הרצי"ה את החוברת משנת תרפ"א, סביר להניח כי נתגלגלה גם לידי אביו.¹⁹⁰

187 הלל צייטלין, 'בין שני הרים גדולים (לדמותו הרוחנית של רא"י קוק ז"ל)', בדרך, שנה ד, גליון 38 (כ"ב אלול תרצ"ה). המאמר שב ונדפס פעמים רבות. ראו למשל: ההד, שנה אחת עשרה, חוברת א (תשרי תרצ"ו), עמ' י; הדואר (א סבת תרצ"ו); צייטלין, כתבים מקובצים, עמ' 238–240; בארי, אוהב ישראל בקדושה, ה, עמ' 185–188; עטורי כהנים, 140 (אלול תשנ"ו), עמ' 9–11. השוו לציוטט המגמתית בתוך: מנחם מנדל גערליץ, מרא דארעא ישראל: מסכת חייו של הגאון... מרן יוסף חיים זוננפלד, ירושלים תשל"ד, עמ' קעו והערה 45.

188 צייטלין, 'יוסף חיים ברנר (ערכים וזכרונות)', התקופה, ספר יד-טו.
 189 לאחר שביקר ברנר את 'התחכמוני' ביקש בנימין מנשה לוי מהרצי"ה שישלח אליו את הגיליון של 'הפועל הצעיר', שבו 'באו הפספוסים' של ברנר. מכון גנים, תעודה א-3705/38. הדפס בתוך: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ב, עמ' 279. על כך שהראי"ה קרא את מאמרו של א"ד גורדון ב'הפועל הצעיר' ראו: הכהן אבידור, האיש נגד הזרם, עמ' נב; שרה שטרסברג-דיין, יחיד, אומה ואנושות: תפיסת האדם במשנתו של א. ד. גורדון והרב קוק, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית הליל בן-חיים, 1995, עמ' 222, הערה 36.

190 האגרת מצויה במכון גנים, תעודה 15840/1. צילום שלה ראו: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ד, עמ' 299. על יעקב מלכו ראו בהרחבה לעיל הערה 123.

המשותף לכל הסיפורים והעדויות שהבאנו הוא בכך שכל כותביהם העריכו הערכה עצומה את הראי"ה קוק ועמדו בקשרים אישיים עמו. הם גם הכירו את ברנר היטב וראו בו, בעיקר לאחר מותו, דמות של 'מבקש אלוהים תועה' שמת על קידוש השם.¹⁹¹ מעדויות אלה עולה כי הרב קוק הושפע משיחותיהם ומכתביהם של הסופרים ואנשי הרוח הנזכרים, והצטיירה לפניו דמות חדשה של ברנר. מדבריו של הלל צייטלין עולה גם כי הרב קוק השליך ממאמרו על ברנר, שבו הוא מתארו כמבקש אלוה, על הציונות החילונית בכלל. אמנם בכתבי הראי"ה מוצאים אנו ביטויים רבים בסגנון 'שורש הכפירה ושורש האמונה אחד', אך כאן מתגלה הפן האישי שבדברים.¹⁹² במסגרת הדיון על יחסיו של הראי"ה עם ה'חופשיים' יש לקחת בחשבון גם פן אישי זה, החורג בהרבה מדיונים תאולוגיים מופשטים.

ברנר בעיני הרצי"ה המאוחר

אם ראינו כי שררה הערכה מורכבת בין הראי"ה לברנר ואנשי העלייה השנייה, הרי שהרצי"ה פיזר רק מספר קטן של הערות קצרות על אישים אלה. בריאיון שנערך עמו בשנת תשל"ז הביע את דעתו על כמה מחשובי הסופרים העבריים, ובין השאר אמר: 'ש שלישיה של סופרים אפיקורסים הבולטים בהריסת היהדות [...] השלושה הם ברנר, אחר-העם וברדיצ'בסקי. את ברנר הכרתי אישית. הוא היה שונא תורה, שונא רבנים – אך אדם יקר היה, טוב ומיטיב. הוא היה איש אמת וכן בעל כשרון גדול. הגרוע שבהם היה ברדיצ'בסקי. הוא היה מטומטם, טיפש וחסר כשרון...'¹⁹³ הערכה זו של הרצי"ה על הספרות העברית, ודברי הביקורת חסרי הבסיס וחסרי הרגישות הספרותית כלפי ברדיצ'בסקי, מופיעה שוב בשיחותיו עם תלמידי 'מרכז הרב'.¹⁹⁴ בשיחות אלה חשף הרצי"ה עוד כמה פרטים מעניינים שמתוכם עולה כי עקב אחר פרסומי ברנר. באחת השיחות מוצאים אנו

191 דב סדן השווה לימים בין מותו של צייטלין למותו של ברנר, ששניהם מתו על קידוש השם. ראו: 'הרומאנטיקן: אזכרה להלל צייטלין', בין דין לחשבון: מסות על סופרים וספרים, תל-אביב: הוצאת דביר, תשכ"ג, עמ' 334.

192 גם ב'שמונה קבצים' מצויות אמירות מעין אלה, מקצתן מרתקות ביותר, המעמידות את הסוגיה באור חדש. למשל: כרך ג, קובץ ז, עמ' רלא, פסקה קצט (על 'גאוני החול' ו'גאוני הקודש'); עמ' רלב, פסקה ר. וראו את הדברים החריפים ביותר של הראי"ה: 'הנפש של פושעי ישראל שבעקבתא דמשיחא, אותם שהם מתחברים באבהה אל עניני כלל ישראל, לארץ ישראל ולתחיית האומה, היא יותר מתוקנת מהנפש של שלומי אמוני ישראל, שאין להם זה היתרון של ההרגשה העצמית לטובת הכלל, ובנין האומה והארץ' (כרך א, קובץ ב, עמ' שא-שב, פסקה כא).

193 אברהם נוה (מראיין), 'שיעור עם הרב צבי יהודה', מוסף הארץ, י"ד אב תשל"ז; שב ונדפס: הרצי"ה, במערכה הציבורית, עמ' קטו-קה, הציטוט בעמ' ככג. ראו גם: שניידר, עולם המסורת היהודית בכתבי יוסף חיים ברנר, עמ' 149-150.

194 דבריו על ברדיצ'בסקי היו חריפים במיוחד. הוא כינה אותו 'שוטה אידיוט ומטורף', 'מנוול ורוקן' וכיוצא בזה. ראו: הרצי"ה, הספרות החדשה, עמ' 9-10; אישים מכאן ומכאן, עמ' 2; חייקין, גדול שמושה, ב, עמ' 75-76, פסקה פ.

התייחסות גם ל'מאורע ברנר': 'ברנר היה בעל כשרון ותפס מקום גדול בספרות, אבל היה גדול בכפירה. כשהוא בא לארץ, היה משתתף קבוע בעיתון שבועי ['הפועל הצעיר'] בעל ערך ישובי ותרבותי, אבל דברי החירוף והגידוף ושנאת הדת והיהדות שלו, הגיעו עד כדי כך שאחד העם כבר לא יכול לסבול'.¹⁹⁵ הרצי"ה ראה את ברנר כאחד מ'בוני הכפירה בישראל', לצד אחד-העם וברדיצ'בסקי. עם זאת הבדילו מהשניים האחרונים,¹⁹⁶ ובמקום אחר אמר עליו: 'טיפוס מיוחד במינו בין הסופרים, ובעל נפש שקשה היה לפענח אותה'.¹⁹⁷ סוגיה נוספת היא הביקורת של ברנר על דברי הראי"ה בקובץ 'התרבות הישראלית', שנדונו לעיל. מדברי הרצי"ה עולה כי הצורך בהוצאת הקובץ נבע מרצונו של אז"ר (ולדבריו גם מרצונו שלו) להציג אלטרנטיבה לכתב העת 'השילוח' – יומרה לא קטנה באותם הימים. והנה מתייחס הרצי"ה לביקורת של ברנר:

כתבתי מאמר מערכת. ברנר כבר היה סופר מובהק. אני, – לא עלה בדעתי שאני שייך לספרות. אך ברנר כתב מאמר שלם על החוברת ובמיוחד על המאמר הפרוגרמטי שלי, שזה סגנון סופר מובהק. קיבלתי 'סמיכה' ממנו. פרקים אחדים מ'זרעונים' של אבא זכרונו לברכה, צירפנו שם. ברנר התרשם מהפרק 'סורים ממרקים' וכתב: הרב הזה כנראה יודע את זעזועי נפש הדור הצעיר, הוסיף: הרבנים – מה הם יודעים את נפשנו, והרב הזה יודע.¹⁹⁸

אמנם הציטוט מדברי ברנר איננו מדויק כלל, אך יש כאן עדות מרתקת שהרצי"ה קרא את מאמר הביקורת. בהמשך תיאור זה הוסיף הרצי"ה דברים התואמים את המגמה שתארנו בסעיף הקודם: 'היתה אצלו קצת התקרבות של פתחי תשובה. אם ברנר היה גם כן חסיד אינני יודע. מתאים כך'. במקום אחר הוא נחרץ יותר בעניין 'חזרתו בתשובה' ואומר: 'הוא היה איש פראי ואיש מוסרי בדרך משלו. עמד בפני קשיים נפשיים להצטרף לחוג מסביב להרב, שביניהם היו גם ר' בנימין ושי"י עגנון. אולם בכל זאת נראה פה ושם איזה בקיע [...] בכל אופן הורגשה אצל ברנר התרככות היחס אל הרב'.¹⁹⁹ מאלף הסיפור הבא, השאוב מספרות השבחים שנוצרה סביב הרצי"ה:

195 הרצי"ה, אישים מכאן ומכאן, עמ' 4; והשוו חייקין, שם, ב, עמ' 75, פסקה עט. הכוונה כאן לביקורת החריפה של אחד-העם כנגד ברנר בעניין הפולמוס. ראו: גוברין, 'מאורע ברנר', על פי המפתח: 'אחד העם'.

196 הרצי"ה, שם, עמ' 2.

197 הרצי"ה, במערכה הציבורית, עמ' לת.

198 הרצי"ה, אישים מכאן ומכאן, עמ' 4. השוו: הרצי"ה, במערכה הציבורית, עמ' קכב.

199 הרצי"ה, במערכה הציבורית, עמ' לט. כשנשאל במקום אחר כיצד להתייחס לברנר סיכם את דבריו במילים: 'נתגלו בו ההרואי תשובה' (חייקין, גדול שמושה, ב, עמ' 75, פסקה עט). הרצי"ה חזר במקומות רבים על סיפור הביקורת ה'חיובית' של ברנר על הקובץ 'התרבות הישראלית' וסימני התשובה שנתגלו בו. ראו למשל: הרצי"ה קוק, 'אחדות, שלמות ותמימות', הצופה, ג' אלול תש"ך.

היה מרבה לדבר בגשתם של מבססי הכפירה בספרות העברית החדשה – אל"ף ושני ביל"תים (אחד העם, ברנר וברדיצ'בסקי), והדגיש שהיו ממשפחות חסידיות.²⁰⁰ כששאלתיו, מדוע הוא כל כך מרבה לחזור על כך, ענה: 'להצדיק את הגר"א'. וכשפעם שאלתיו, והרי ברנר היה איש אמת, נתמלאו כל פניו דמעות וענה: 'כשנזכרים בברנר, קודם כל יש לזכור שהוא קדוש. הוא לא נהרג בגלל שהיה יוסף חיים ברנר, אלא בגלל שהיה יהודי, והלכה פסוקה בדבר. שנית, יש מקום להחשיבו בבחינת בע"ת [בעל תשובה]', שהרי מ'אני רואה רק חושך' שבפגישתו הראשונה עם הרב, עד 'הרב חזו והכיר את זעזועי הנפש של הדור הצעיר' שבסוף ימיו, ישנה כמובן עליה.²⁰¹

אם כן, נראה שהרצי"ה קרא את דברי ברנר והתייחס אליהם. אבל חסרה בכל אותן השיחות של הרצי"ה, ולא רק במקרה של ברנר אלא גם במקרה של סופרים והוגים נוספים, המתמודדות רצינית ומהותית עם הדוברים והדברים. לרוב מוצאים אנו בשיחות אלה דברי ביטול גסים או דברי הערכה כלליים בלבד, האופייניים לסגנונו בשיחות אלה, כמו גם למעתיקי שיחותיו, ונעדרת כאן אותה הערכה מורכבת של הדברים כפי שהיא באה לידי ביטוי אצל הראי"ה.

נעילה

ממסכת הקשרים שרקמנו במאמר זה נראה בבירור כי מדובר כאן בשלושה אישים בעלי שיעור קומה שבאופן ישיר ועקיף הוינו זה את זה. צייטלין, שהרגיש קרבה רעיונית לראי"ה קוק ועמד בקשרים הדוקים עם ברנר השפיע, בין שאר המשפיעים, על עיצוב דמותו של ברנר כ'קדוש צמא אלהים'. סופה של ראייה זו שהתגלגלה גם לראי"ה. אך מעבר לכך ראינו כי הרבה מכתביו של הראי"ה מתבהרים לאור היחסים עם בני תקופתו. ראוי היה להציג תמונה כוללת של חוגים אלה, המזרח אירופי והארץ ישראלי – תמונה שמעמעמים 'ממשיכי דרכו' של הראי"ה – כדי להבין את היקף פעילותו של הראי"ה קוק והייחוד שבדמותו על רקע תקופתו ולא ביחס ל'ממשיכיו'.

שב ונרפס: בארי, אוהב ישראל בקדושה, ה' עמ' 27–29. הרצי"ה, 'הקנאי הטוהר', לנתיבות ישראל, ב: קבוצת מאמרים, עמ' קב–קד. השוו: משה צבי נריה, 'גם האפיקורסים קראו לראי"ה' רבנו הגדול', נקודה, 137 (סבת תש"ן), עמ' 31.

200 על עניין זה חזר הרצי"ה במספר מקומות. ראו: שלמה אבינר (עורך), 'קורות רבינו', עטורי כהנים, 76 (תמוז תשנ"א), עמ' 46.

201 הסיפור מובא מפי ר' אברהם רמר. ראו: חייקין, גדול שמושה, א, עמ' 9, פסקה יג; מצוטט בחלקו גם בתוך: הרצי"ה, במערכת הציבורית, עמ' קסד. מחשבה זו של הרצי"ה התגלגלה גם למחקרו של בארי, אוהב ישראל בקדושה, א, עמ' 131.